

Redaktionellt

Pretentioner, pretendenter och pretentionslinjer

Det nummer av META som nu ligger framför Er består av tre ganska omfattande texter. De består i tur och ordning av Thomas Wallerströms recension av Mats Mogrens avhandling ”Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi”, Morten Pedersens artikel om huvudkyrkor och sockenbildning i Danmark samt en diskussion kring Kungahälla som sociopolitisk symbol av Lars Hermansson.

Wallerströms text är inte bara en text som enbart förhåller sig till Mogrens avhandling. Avhandlingen fungerar istället som utgångspunkt för en diskussion kring gränsläggning och begreppet centralmakt i ett vidare perspektiv. Redan i nästa nummer fortsätter debatten kring dessa frågor genom ett inlägg av Mats Mogren (som uppmanar andra att delta i debatten).

Från den medeltida världens norröna gränstrakter är det geografiska steget till Morten Pedersens kyrkor och kapell i Jylland stort. Pedersen tar sin utgångspunkt i retrospektiva analyser av kyrkolandskapet för att i likhet med Dagfinn Skre finna ’ojämnheter’ i sockenstrukturen. Etableringen av speciella huvudkyrkor tolkas som försök att skapa personliga relationer till befolkningen för att därigenom bygga upp beroendeförhållanden.

Den på den tiden norska staden Kungahälla, den vendiske fursten Ratibors anfall mot densamma år 1135 och samtida politiska förvecklingar bildar utgångspunkt i META-numrets sista artikel. Lars Hermansson analyserar förtjänstfullt den tidiga medeltidens politiska alliansbildningar i Skandinavien och Östersjöregionen. Diskussionen har en fast rumslig förankring i Kongahälla och ställer viktiga frågor och ger fundamentala insikter kring symboliska rum och den tidigmedeltida urbaniseringen.

Det finns flera röda trådar mellan de olika inläggen. Pretentionerna på makt gäller inte bara städer och kyrkor. Ett centralt tema i Wallerströms och Mogrens kommande inlägg är diskussionen kring huruvida medeltida gränser även konstitueras av platser. Pedersens ambition att utifrån Hermansson avhandling ”Släkt vänner och makt” se huvudkyrkorna som försök till alliansbildningar får

META NR I 2002

således i den norröna diskussionen epitetet 'pretentionslinjer'. Så kommer vi till pretendenterna. Dom hette bl.a. Sigurd Jorsalafar, Magnus den Blinde, furst Ratibor och Borislav III och dom kom att skapa ett nät av intriger som slutligen ledde till det vid första anblicken helt ologiska anfallet mot Kungahälla 1135. De egentliga orsakerna bakom anfallet; kopplingarna mellan individer och platser, har flera viktiga följdverkningar eller 'spin-off -effekter' för flera arkeologiska trätoämnen. En sådan är diskussionerna kring urbaniseringen, vilken också berörs av Hermansson, och som ofta har förts med ekonomiska förtecken. Här visas ett konkret exempel där kopplingen mellan en persons 'symboliska kapital' troligen varit av avgörande betydelse för platsens status i det samtida samhället. Anfallet på Kongahälla, etableringen av huvudkyrkor och begreppet centralmakt anknyter självfallet även till diskussionerna kring riksbildningen. Essensen i artiklarna är att pretendenterna var många, pretentionerna olika och att uttrycken för detta i landskapen är unika och anpassade till det specifika.

META- redaktionen

THOMAS WALLERSTRÖM

Hälsingland, medeltidens Sverige och begreppet centralmakt . Reflexioner kring Mats Mogrens Faxehusimaktens landskap. En historisk arkeologi .

Thomas Wallerström

Abstract

Hälsingland, Medieval Sweden and the Concept of "Central power" (sw. centralmakt). Reflexions on Mats Mogren's "Faxehus in the landscape of power. A historical archaeology".

The article is a comment on Mats Mogren's Ph.D. Theses, a wide-ranging description of the relation between the medieval province of Hälsingland, in northern Sweden, and the emerging Swedish realm. Theoretically, he starts from two centre-periphery-models.

Mogren has looked for indications of power in various sources and has supervised archaeological investigations at some places that seem to have been of royal or clerical interest, especially the stronghold Faxeholm by Söderhamn. Tribute collecting is observed in the 13th century deriving from the Norwegians as well as the Svea kings and archbishop of Uppsala.

At the beginning of the 14th century, the Norwegians seem to have been ruled out and a system for tax collecting is introduced as well as a provincial law governed by the King. Royal manors seem to have been established at the second half of the 13th century. According to Mogren, a Swedish-Norwegian border was also established at that time and the kingdoms hence getting territorialized.

In the article, I discuss the royal letter of 1317, the so called Norwegian-Swedish border document of 1273 and border described in the provincial law of Hälsingland. Questions like "What did they do?" and "How did they think?" made me believe that the Swedish royal power emerged out of the legal system introduced at the beginning of the 14th Century. Finally I discuss the concept of "central power" (Sw. centralmakt), demonstrating that it is far too vague for analytical purposes in the studies like this. The earlier indications of Svea royal presence are overestimated in the book, basically due to the theoretical foundations, i.e. one of the models and the vague analytical concept.

Inledning

"Det vi idag kallar Sverige är resultatet av en komplicerad process av

riksbildning och expansion bortom de områden som bar upp den äldsta centralmaktens strukturer. Processen var utdragen över mycket lång tid,

META NR 1 2002

även vad gäller enstaka landskaps inlemmande i riksenheten. I denna bok skildras hur det gick till när Hälsingland gradvis kom att bli föremål för denna expansion.”

Så har Mats Mogren på baksides-texten presenterat sin uppgift för doktorexamen i medeltidsarkeologi, 358 tättryckta sidor som, enligt samma baksidestext, för oss in i resonemang kring ”expansionens förutsättningar, natur och orsaker men även maktens begränsningar.” ”Hur mäktig är egentligen makten? Är uttryck för makt i landskapet egentligen en bild av auktoritetsförlust?” Det är fråga om ett område som med tiden uppfattats som vidsträckt (”Storhälsingland”) genom att dess lagar förväntades gälla i andra områden än det egentliga Hälsingland, ursprungligen området kring de tre förträngda havsvikar (”halsar”) vid vilka man finner järnålderns huvudbygder *Alir*, *Sunded* och *Nordanstig* (Brink 1981) eller *Alir*, *Sunded* och *Medelpad* (Blomkvist 1986).

Detta är stommen i Mogrens avhandling¹ som grundligt kommenterar forskningsläget ifråga om Hälsinglands järnålder och medeltid och kommenterar de skriftliga uppgifter som kan hänföras till undersökningsområdet. Boken har kapitelrubriker som ”Maktinnehållet i statsbegreppet”, ”Makten i landskapet” och Mogren redogör för de arkeologiska undersökningarna av bl.a. Faxeholm och denna borgs anknytning till Vitalianerna. Boken slutar med ”Landskapet och makten”. Fälтарbetena är en

utomordentlig illustration på hur man med relativt små medel men med distinkta frågor, hjälp av naturvetare och entusiastiska lokala krafter kan få fram viktiga resultat.

Borgen i Faxeholm visar sig inta en mindre plats i framställningen än vad vissa kanske väntar sig av titeln. Men, titeln antyder också en långt driven holism, Mogren vill sätta in Faxeholm i ett *större* sammanhang. Här ligger bokens styrka och mest framträdande svaghet: vi finner en uppsjö av var för sig väl övervägda kommentarer som kretsar kring avhandlingens tema men som gör det lätt för läsaren att tappa tråden genom den valda dispositionen, rikedomerna på inskjutna detaljresonemang och redogörelse för empiri som uppenbarligen avsetts vara så fullständig som möjlig. Detta gör det tidsödande att komma till avhandlingens kärna och uppgiften underlättas inte av mångordigheten och ett diminutivt typsnitt. Läsbarheten hade ökat genom större koncentration på väsentligheterna, tvåspaltigt tryck, placering av en text i kommenterande fotnoter, i separata exkurser eller i ytterligare några bilagor. På gott och ont bibringas läsaren många intressanta upplysningar och iakttagelser, ibland t.o.m. underhållande sådana, men som strängt taget inte behövs för slutresultatet. Mogren är emellertid en mycket beläst forskare som öppnar för fortsatta studier i ämnet. Boken är av stort värde för var och en som ger sig i kast med medeltidens Hälsingland eller andra ”liknande” områden.

I boken finner man inslag av processualistiskt modelltänkande som

stod på dagordningen när Mogren inledde detta arbete under 1980-talet men man finner också uttryck för den kontextuella arkeologins intresse för fenomenologi ("maktens landskap") och landskapets temporalitet. Man finner också en uttalad bekännelse till ett eklekticism (Mogren 2000 s. 45). Mogren försöker belysa relationen mellan Hälsingland och "centralmakten" genom att nyttja två olika modellbyggen, dels en modell för hur centra expanderar ut i periferierna med hjälp av utposter, av *Guillermo Algaze*, dels en som försöker fånga de politiska, ekonomiska och ideologiska dimensionerna av centrum-periferi-relationer, av Edward M. Schortman och Patricia A. Urban. Den sistnämnda modellen avser att "testa Hälsinglands grad av beroende under olika perioder" medan Algazes prövas "så gott det låter sig göras mot det hälsingska materialet" (Mogren 2000 s. 65). Av referatet att döma är denna genomsyrad av neoklassisk ekonomisk teori med begrepp som "kostnadseffektivitetsskäl" och "statliga" eller "entreprenöriska utposter" vilket båd- dar för anakronistiska synsätt. Mogren noterar också (Mogren 2000 s. 63) att det slag av modeller som Algaze laborerat med mött såväl empiriskt som teoretiskt grundad kritik men lämnar ämnet.

Mogren kommer fram till att det är det först under 1310-talet som Hälsingland blir föremål för en relativ kontroll från Mälardalen, detta efter att området redan under 1000-talet hade en kristen elit medan det mer allmänna kristnandet kom under

1100-talet och sockenbildning, slutligen, under 1200-talet. Först mot slutet av 1100-talet kunde ärkebiskopen erhålla tributer från hälsingarna men hade svårigheter därvidlag under hela 1200-talet. Det svenska kungadömet var svagt före 1200-talets mitt och det fanns inte maktmedel för effektiv kontroll. Mogren argumenterar för att de sex norrländska *Uppsala-öd-gods*, som omtalas i Hälsingelagen, tidigast tillkommit vid 1200-talets mitt. Enligt Algazes modell skall dessa ses som de första yttersta utposterna i ett okontrollerat område. Det är från c:a 1320 som vi känner allvarliga försök att få till stånd en ökad kunglig kontroll över Hälsingland, detta genom militär närvaro, kodifierad landskapslag och etablering av en permanent fogde. Därtill kommer ett skattesystem, handelsmonopol och riksgrens.

Mogren har i sin arkeologi särskilt riktat in sig på att beakta fysiska lämningar som kan associeras med en stark kungamakt: befästningar, kungsgårdar, marina spärranordningar och bebyggelse på öar som kan haft betydelse för fastlandets maktcentra. Mogren ser uttryck för närvaro av klerikala eliter från c:a 1200 och framöver och de äldsta murade befästningarna, de båda i Rogsta s:n, ses som uttryck för lokala eliters motstånd. De första spåren av Kronans militära närvaro härleder han till den lilla 1300-talsborgen Vågbro. De "exogena maktstrukturerna" försvagades under 1300-talets turbulenta senare halvsekel men med övertagande av borgen Faxeholm från Vitalianerna 1398 erhöles en ganska starkt maktcentrum och då hade

META NR 1 2002

Hälsingland blivit en del av svenska riket. Faxeholm skall ses som ett slutresultat av en utveckling som pågått i cirka tre århundraden med vissa uppehåll under 1300-talet. Mogren avslutar med en diskussion av vad makens närvaro egentligen innebär och i anslutning till Giddens menar Mogren att Faxeholm egentligen representerar en relativ blygsam auktoritet.

Om jag förstått Mogren rätt, vilar antagandet om en till 1200-talets senare hälft daterbar svag men dock befintlig kunglig närvaro i Hälsingland på Hälsingelagens uppgifter om Uppsala öd-egendomar, de till c:a 1273 daterbara uppgifterna om råpunkter mellan Sverige och Norge samt redan vid 1200-talets början byggda stenkyrkor. Därutöver stöder han sig på uppgifter kring beskattning i området. Algazes modell har också sin betydelse i sammanhanget. Arkeologer som testat dylika värld-systemmodeller i "perifera samhällen" har emellertid funnit att modellerna överskattar de koloniserande staternas kontroll över periferin (Stein 1998, s. 25). Detta kan betyda att också Mogren kan ha överskattat betydelsen av de "entreprenöriska utposter" han sökt och funnit i nämnda Uppsala-öd-egendomar. Det finns anledning att dröja vid ämnet.

I och med denna kommentar är jag inne på mina egna reflexioner kring den medeltida relationen mellan Hälsingland och "centralmakten". Den "svenska" politiska geografin inte var riktigt "färdig" i Hälsingland under 1200-talet. I sådana områden har vi

en unik möjlighet att försöka avgöra vad som varit konstituerande för "rikstillshörighet" i en begynnelse. Vad gjorde man? Hur misslyckades man? Vad var egentligen "territorialiseringen" för ett förlopp? Och vad är egentligen "centralmakt"? Jag kommer att reflektera över mordet på konungsåren 1317 och den s.k. norsk-svenska gränstraktaten från c:a 1273 men också 1200-talets Hälsingland som arena för politisk centralism. Slutligen kommenterar begrepp som nyttjas i den forskning som rör riksbildningen.

1317 rSH Isingland

År 1317 slogs kungens *officialis*, Lars Karlsson, ihjäl av hälsingarna när denne insamlade tribut. Mogren berör förstås denna "kris i relationerna mellan kungamakten och hälsingarna" (Mogren 2000 s. 114) och han sätter episoden i samband med på annat håll belagda nödår 1315-1318 (Mogren 2000 s. 278). Ett sedan en tid förekommande tributkrävande skulle fått sig ett avbrott. Man saknar argumentation som knyter dessa uppgifter till Hälsingland samt - dessutom - förklaring till varför en kunglig ämbetsman mördats just vid *desse* (eventuella) nödår men knappast vid andra, bättre kända perioder av hungersnöd i Hälsingland. Förövarna kan dessutom inte uppfattas som ett svältande proletariat. Kung Birger Magnusson skrev nämligen (SD 2107) att alla de som deltagit i upproret eller fallit i striden skall få sina gods indragna till kunglig rätt och skattkam-

mare (*jus et fiscum regium*). Det fanns således tillgångar att konfiskera.

Kungen talar uttryckligen om mordet som ett majestätsbrott, ett från den romerska och kanoniska rätten kommande brottsbegrepp som i Sverige första gången kommer till uttryck i ett bannlysningsstatut från 1270-talet, i en urkund från 1282 samt i yngre Västgötalagen (Wallén 1966). I Hälsingelagen kom stadgandena om ”konungsårens” (*konungs ari*) frid att bli mycket detaljerade och stränga (jfr Holmbäck & Wessén 1940, s. 292) men i detta fall blev påföljden en annan än vad som Hälsingelagen stadgar (300 marker i böter). Den avvikande påföljden är en indikation att Hälsingelagen då ännu inte existerade eller fått sin nu kända form. Kodifieringen anses senast vara från 1332 och tycks, av skriftliga uppgifter att döma, inte kunna föras längre tillbaka i tiden än tidigast till 1320 men det finns uppgifter från 1314 om lagmän i Hälsingland och i närbelägna områden som kom att omfattas av Hälsingelagen. Men, det är oklart om dessa haft en *skrivnen lag* (Mogren s. 143).

Jag föredrar för egen del att se mordet som ett uttryck för en i Hälsingland bristfällig legitimitet för ett kvalitativt nytt slags maktutövning och ”övermaga” anspråk från ett politiskt centrum i Mälardalen - man tog tillbaka skatten som insamlats. I likhet med dalkarlarna stod hälsingarna utanför kungavalet och de besöktes ej heller av konungens eriksgata (Holmbäck & Wessén 1940, s. 294).

Hälsingarna hörde inte till de som enligt Upplandslagens konungabalk hade befogenheter att ”döma” kungen ”till krona och kungadöme, att råda över landen och styra riket, att styrka lag och hålla fred” (Holmbäck & Wessén 1933, s. 43), något som rimligen har att göra med att Hälsingland inte räknades till riket när denna lag stadfästes 1296. Relationen mellan kungen och befolkningen i Uppland, Södermanland, Östergötland, Tiohärads, Västergötland, Närke och Västmanland varit annorlunda än till Hälsinglands. 1317 låg nog Hälsingland tillnärmelsevis lika utanför det egentliga kungariket som det gjort under 1200-talet att döma av de uppgifter från främst västnordiska källor som Mogren sammanställt (Mogren 2000 s. 101-109). Men, det var nog också en brytningstid.

Den äldsta svenska urkunden där Norrland överhuvudtaget nämns, är en notis där ärkebiskop Petrus i Uppsala (1187-97) skänker domkapitlet hundra alnar av den lärft han erhåll från de nyomvända i Hälsingland de år dessa visiterades (Holmbäck & Wessén 1940, s. LI). Av ett brev 1232 framgår att hälsingarna vägrat betala tionde till påven och ”ännu” vid slutet av 1200-talet tvistade allmogen och prästerskapet om tionde och andra kyrkliga avgifter (Holmbäck & Wessén 1940, s. LVIII). Att döma av Snorre Sturlussons uppgifter, som närmast gäller 1200-talets första decennier, framstår Hälsingland inte som en del av svearnas rike vid denna tid. Sagalitteraturen ger snarare bilden av ett område där sveakungen och den

norske konkurrerat om tributer. Detta ”utanförskap” framträder också på ett mycket intressant sätt i Mogrens utredning av innebörden i begreppet *tributum* (Mogren 2000 s.126-135). En jarl nämns i ett compilationsarbete från 1320-talet vilket kan uppfattas som att det då i mannaminne kan ha funnits en dylik eller att en sådan åtminstone varit ”tänkbar”. En jarl var enligt Snorre skattskyldig konung (Mogren s. 102, 130).

Gemensamt för de skriftliga källorna med provinens i de kungliga och kyrkliga arkiven från 1200-talets senare hälft, är krav på att landskapsmenigheten skall börja fullfölja sina tionde- och skattskyldigheter vilket förstås vittnar om bristande acceptans från menigheten ifråga. Mogren noterar, med anledning av 1232 års påvebrev, att man vid denna tidpunkt knappast kan tala om kyrklig kontroll i Hälsingland, ”även om inflytandet varit relativt starkt” (Mogren 2000 s. 109). Å andra sidan har flera stenkyrkor byggts i landskapet redan under 1200-talet varvid ett par-tre stycken (Söderala, Hälsingtuna, möjl. även Norrala) byggts med absid vilket man, i anslutning till Wienberg (1999) kan se som uttryck för acceptans av biskopens världsliga makt. Detta skulle vara ”ett stycke in på 1200-talet” resp. ”1200-talets början” medan Norrala torde vara från 1200-talets förra hälft (Bonnier 1995, s. 107, 118 f, 123). Den höga andelen tornförsedda kyrkor (var fjärde kyrka i Hälsingland) kan enligt gängse betraktelsesätt ses som uttryck för närvaro av en lokal elit (Jacobsen

1993, passim) men det är svårt att dra närmare slutsatser.

Det enda som talar för att den i Upplandslagen omtalade kungamakten haft *besittningar* i Hälsingland före 1300-talet skulle vara att ett antal kungsgårdar, husabyar, som omnämns i Hälsingelagen som *Uppsala öd*. Men det finns, som Mogren visar, anledning att vara försiktig med generella tolkningar av ”husabyinstitutionen” och beträffande Norrland ifrågasätta om de är så värst mycket äldre än Hälsingelagen. I övrigt oense forskare tycks vara överens om att husabyinstitutionen ersatts med de nya slottslänen senast vid sekelskiftet 1300 (Theliander 2000, s. 168). Leif Grundberg (2000, s. 89 f) tror att en arkaiserande förvaltningsterminologi kommit till uttryck i norr men Mogren har visat att Magnus Eriksson byter till sig ett gods i Mälardalen så sent som 1345 vilka enligt brevet skulle ”kallas och räknas som Uppsala öd” (Mogren 2000 s. 169). Begreppet ”Uppsala öd” var således brukligt ännu vid 1300-talets mitt. Det kan mycket väl tänkas att Hälsingelagen talar om *nya* kungliga stödjepunkter. Mogren sätter också ett till 1300-talet daterat *stäk*, en farledsspärr, i samband med kungsgården i Norrala vilken identifierats med Hälsingelagens Uppsala-öd-gods ”Hög längst i söder” (Mogren 2000 s. 167, 186, 218). Här har vi kanske, som Mogren föreslår (Mogren 2000 s. 169), en kungsgård som bildats genom konfiskation enligt en utveckling som Åke Hyenstrand och andra tidigare tänkt sig beträffande Mälardalens kungsgårdar. Dateringen

kan anses avse en maktbas i en potentiellt turbulent miljö.

Mordet på Lars Karlsson kom att innebära att kung Birger Magnusson kommit att förfoga över egendomar i Hälsingland 1317. En hel *kriqshär* skall enligt brevet lagt beslag på skatt och annat som varit avsett för kungen. Kungen skriver att förövarna därigenom både juridiskt och de facto förlorat liv och egendom - konfiskationer och dödsstraff tydligen. Brevet avslutas med hot om kunglig hämnd till de som försöker lägga beslag på det som nu kungen tillgodoräknat sig.²

Det är kanske en turbulent verklighet som döljer sig bakom Hälsingelagens inledningsfras att "Med lag skall man land bygga", en formulering som följs av ett lovprisande av den bibliskt inspirerade samhällsordning man ville införa (jfr Holmbäck & Wessén 1940, s. 261). Det är nämligen inte i alla lagsagor vi möter denna formulering vilket möjligen kan bero på fredligare förhållanden i andra områden. Med mordet på det kungliga ombudet i färskt minne, fann lagstiftarna kanske särskild anledning att framhålla lagars betydelse för den mänskliga samvaron? Det är då förstås fråga om *kungamaktens* synsätt.

Det är inte så lockande att anamma Mogrens tolkning av mordet på Lars Karlsson. Jag vill hellre se episoden som en reaktion mot en ny ordning som tett sig oacceptabel för vissa besuttna i Hälsingland. Det finns intressanta inslag i Hälsingelagen som kan tänkas återgå på äldre ordning som nu

omvandlats: Hälsingelagens titel på det kungliga sändebud som hade till uppgift att samla in skatten är en i övrigt en norsk benämning (jfr *årman*) som saknar motsvarighet i svenska medeltida källor (jfr Hafström 1964). Man kan fråga sig om detta är en reminiscens av äldre administrativa förhållanden med norsk anknytning som tagits upp i formuleringarna. Så verkar det också vara med begreppet väzla, gästning, men det finns ytterligare sådana västnordiska inslag som kanske kan förklaras på andra sätt än genom den hänvisning till det geografiska läget som Holmbäck och Wessén (1940, s. LXI) gjorde på sin tid. Västgöotalagarna har likheter med såväl östnorska lagar som Skånelagen (Holmbäck & Wessén 1946, s. xxi, 145). "Norska" inslag verkar emellertid inte finnas i Dalalagen (jfr Holmbäck & Wessén 1936) som ju också avsåg ett område nära Norge. Beskattningsterminologin för befolkningen i Umeå och Bygdeå och området norr därom har en parallell i det gamla Novgorod och det finns fler dylika östliga fenomen som har med beskattning att göra i det medeltida Norrbotten (Wallerström 1995, s. 32-36, 251-262). Det torde numera stå klart att landskapslagar normalt rymmer äldre bestämmelser såväl som för resp. område nya statuter (Hoff 1997). Att knyta an till äldre förhållanden bör ha underlättat introduktionen.

Jag har svårt att tro att 1200-talets svealändska kungar över huvud taget haft någon institutionaliserad makt i Hälsingland. Den som emellanåt funnits, har suttit i spjutspetsarna. Den

META NR 1 2002

kyrkliga etableringen i området var under 1200-talet knappast det samma som en kunglig (jfr Jämtland som ju politiskt sett var norsk men sorterade under Uppsalabiskopen).

Dens.k.norsk-svenska gränstraktatenc:a1273och svensk-norska pretentions- linjer

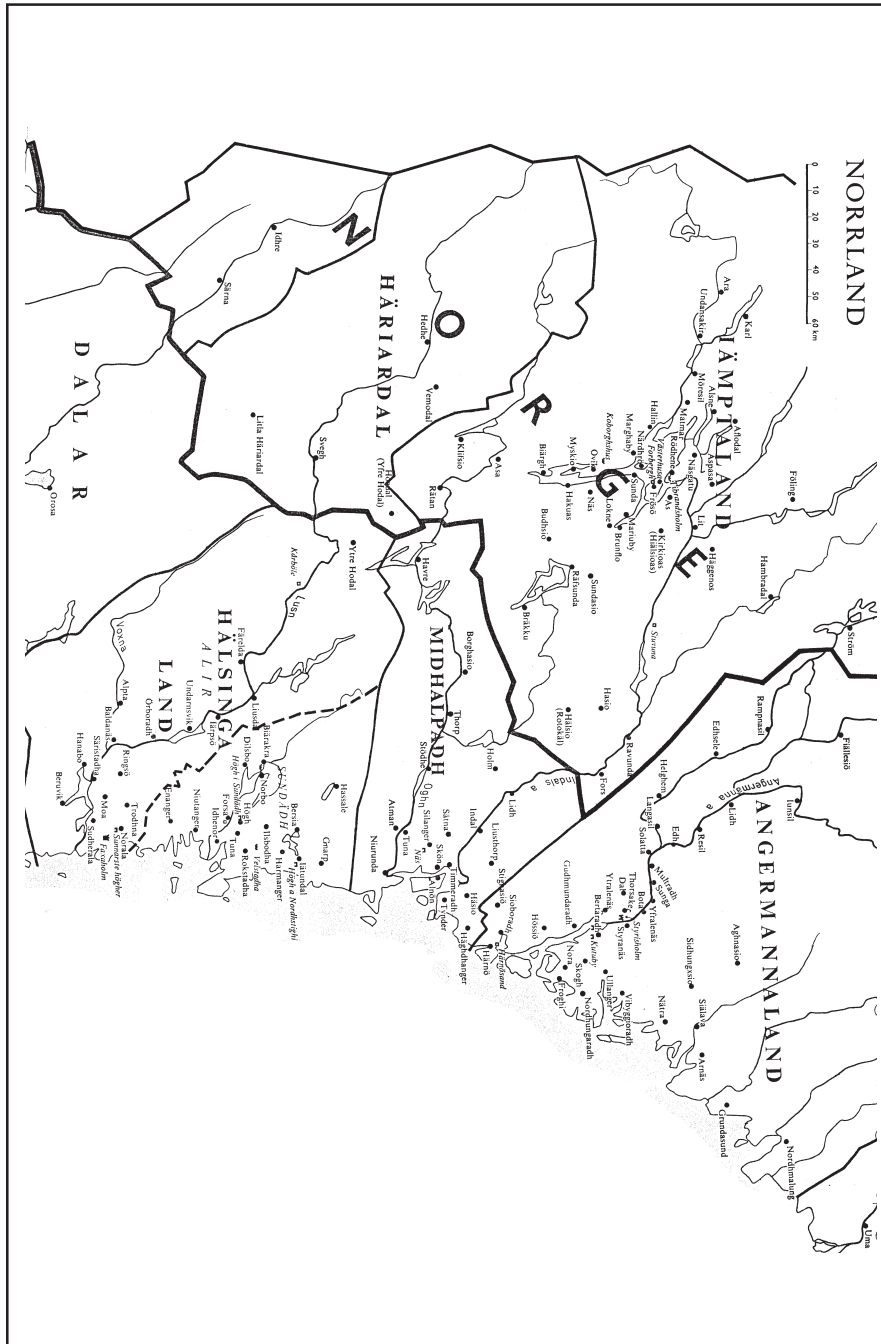
Territorialiteten är som bekant ett av den moderna statens kännemärken och Mogren ägnar berättigad uppmärksamhet åt uppgifterna i Hälsingelagen rörande ”gränsen mellan två konungars riken /.../ Sveriges och Norges land” (Holmbäck & Wessén 1940, s. 398) samt den s.k. norsk-svenska gränstraktaten som brukar förknippas med året 1273 (Sverges Traktater I s. 242-251). Dessa källor är, som Mogren påpekar (Mogren 2000 s. 136), av stor betydelse för förståelse av hur en exogen maktutövning etableras i regionen och för bedömningen av ”centralmaktens” faktiska inflytande i Hälsingland. Den omhuldade teorin att Ragundabygden i Jämtland varit ett ”land” analogt med Jämtland (Ahn Lund 1948, s. 15-19, Mogren s. 141) hade kunnat utmönstrats, Lars-Erik Eriksson (1990) har visat att det är fråga om ett gammalt missförstånd.

Man har i allmänhet, liksom utgivaren Rydberg, urskiljt sex olika delar³ och uttryckt viss reservation för året. Även Mogren sätter frågetecken för året då de isländska annalernas tidsuppgifter man utnytt-

jat i dateringen, inte är riktigt tillförlitliga. Historikern Nils-Erik Eriksson som, Mogren ovetande, senast studerat aktstycket ur källkritisk synvinkel, menar för sin del att det handlar om minst sju olika textursnitt ur olika källor och av olika ålder men som fått samlad form. Detta skall ha skett i det kungliga kansliet någon gång under 1300-talets första hälft. Eriksson (1984, s. 414 f) föreslår att sammanställningen redigerats i samband med Håkon V's (1299-1319) kända ambition att förstärka den centrala förvaltningsapparaten med dess kansli och arkiv. Kompilatet ”1273 års gränsdokument” (*Arnamagnaeanska samlingen* AM 114 a ,4:o) har härletts till drotsen Erling Vidkunsson, föreståndare för den norska riksdelen under Magnus Erikssons omyndighetstid (Eriksson 1984, s. 386 f).

De i de båda källskrifterna omtalade råpunkternas läge har varit en knäckfråga som jag här inte har anledning att gå in på. Om de nu är korrekt lokaliserade skulle ”1273 års dokument” och Hälsingelagens *landamäre* endast sammanfalla på en sträcka av c:a 20 km på sträckan från Dalarna till Kölen (Mogren 2000 s. 141). Mogren talar om divergenserna som svenska resp. norska ”pretentionslinjer”, något som åtminstone i mina tankar associerar till territorialstater med oförenliga uppfattningar om var gränsen ”rätteligen” skall gå - latent aggression på hög politisk nivå alltså.

Frågan är nu om dessa uppgifter om råpunkter verkligen skall uppfat-

Norrland under medeltiden enligt Atlas över Sverige. Kartan, med sin somenlinje framställer laddagrns mellan Norge och Sverige, rmer orienterande n exakt tfr gaom detsom skiltj tdeb darikena.

tas på så sätt vid *den tid vi talar om*, grovt uttryckt 1200-talets senare hälft och 1300-talets första. Synen på gränser och gränsläggningen är värd en diskussion. Hälsingelagens landamäre anger uttryckligen en gräns mellan kungariket men hur är det med det s.k. 1273 års gränsdokument? I vad mån har forskarnas kunskap om den *senare* politiska utvecklingen spelat in i tolkningen av dessa uppgifter? Är det verkligen fråga om en *föråldrad* gränssträckning som kodifierades i Hälsingelagen, ”ett relikrtat tillägg till lagen utan politisk rättskraft vid den tidpunkt då lagen fick skriftlig form” enligt Ahnlund (1948, s. 157) och sedermera Mogren (s. 137). Det förefaller mig lätt att acceptera tanken att *nymodigheter* under större eller mindre svårigheter introducerats med en för Hälsingland delvis ny och främmande rättsuppfattning. Men, varför försöka lagfästa föråldrade gränser i stället för de aktuella? Är det inte sättet att tolka dessa råpunkter som är förfelat?

Om man lyfter blicken och betraktar andra gränsområden nära den aktuella tiden, finner man emellertid att oklarheter är vad man kan vänta sig att finna. Man nöjde sig länge med ungefärliga gränser mellan kungariket i sällan besökta områden medan råpunkterna låg tätare i mer omstridda områden (som de år 1323 stipulerade i Karelen - jfr Gallén & Lind 1991, s. 497, Karta 1). I det nuvarande Nordnorge och Nordryssland urskiljdes 1326 ett stort område som var öppet för såväl den norske kungens beskattning som Novgorods undersåtars

(Johnsen 1923, s. 24-27, Gallén 1968, s. 16) men även Nöteborgsfreden 1323 med Novgorod verkar ha stipulerat en liknande ordning för bl.a. det nutida Norrbotten (Gallén & Lind 1991, Wallerström 1995, s. 30-36). De norsk-novgorodiska gränsförhållandena är f.ö. kända genom uppgifter i samma codex som ”1273 års gränsdokument” (jfr Eriksson 1984, s. 386 f).

Men, med nya synsätt blev sådana approximationer mindre acceptabla, systemen av råpunkter förtätades och man försökte lösa konflikter rörande överlappande beskattningsområden. Listor över råmärken ställdes nu samman ur mer eller mindre lösliga uppgifter kring gammal hävd, särskilt med 1500-talets begynnande introduktion av *dominus*-läran. Enligt denna betraktades skattebetalandet som ett bevis på att skattebetalaren inte ägde jorden utan att ägaren var den som uppbar skatten vilket ledde till svåra konflikter om vissa nordskandinaviska samebyar där samma människor skattat till två eller tre suveräner (Inger 1997, s. 63, 105, Johnsen 1923 *passim*). Liknande förhållanden avspeglas i f.ö. i en handling från 1591 i ungefär nuvarande Frostvikens socken i Jämtland nära Norge. Samerna där hade att erlagga tre mårdskein i skatt, ett till Sverige, ett till Tröndelag och ett till Jämtland (Ahnlund 1947, s. 50).

Det är när det s.k. gränsdokumentets olika delar *sammanställs* i ett kompilat som genom sin provinens kan knytas till kungamakten som man

kan tala om en territorialisering av den kungliga makten genom att man sökt etablera gränser. Detta skulle alltså i Norge ha skett under 1300-talets förra hälft. Talet om "pretentionslinjer" från 1200- och 1300-talet i gränsområdet kan läggas åt sidan såsom anakronistiska tolkningar. Att från norsk sida formulera pretentionskrav mot Sverige måste f.ö. ha tett sig som en relativt meningslös uppgift, vi talar om två riket förenade i en personalunion.

Vadvaregentligen centralmakten territorial- ialisering ?

Jag skall nu diskutera vad man kan mena med "centralmakt" när man talar om källmaterialet ifråga. Hur har då den "exogena maktutövningen" varit möjlig? Hur gjorde man?

Frågan är svår och har redan berörts apropå 1317 men kan till viss del belysas genom ett närmare studium av "gränsdokumentet" och Hälsingelagens *landamäre*. Den bild jag kommer fram till är naturligtvis inte "hela sanningen" men har ändå intresse. Jag skall gå in på det s.k. gränsdokumentets olika delar mer i detalj. "Vem" eller "vilka" var "centralmakten" i kompilatets olika delar? Var den norske kungen och kanske även sveakungen *personligen* närvarande vid de olika tillfällena som behandlas i de olika delarna eller var "centralmakten" mer indirekt verkande? Hur skall dokumentets olika gränsangivelser dateras? Det är fråga om förhand-

lingar på olika politiska nivåer vid de olika tillfällena då råpunkter aktualiserats. Jag diskuterar sedan innebörden i Hälsingelagens gränsuppgifter. Jag går inte in på identifieringen av råpunkterna utan fokuserar de olika delarnas tillkomst.

Erikssons *Avsnitt A* (från *Naudingia aa..till stafnenn vidr Lae nordr*) berör gränsen från Nödingeån till Stora Le, d.v.s. gränsområdets sydligaste del och är fråga om ett vittnesmål inför två namngivna kungar (Karl och Harald). Episoden brukar dateras till 1130-talet under antagande att den svåridentifierade Karl som nämns vid sidan av Harald (Gille?) var västgötajarlen Karl Sunesson. *Avsnitt A* berör inte de för oss intressanta områdena och det samma gäller *Avsnitt B* som likaledes sägs gälla mellan Norge och Götaland. Erikssons *Avsnitt C* härrör från ett allting i Sveg i Härjedalen varvid man dryftat landamäre och råmärken mellan den norske kungens och sveakungens riken utefter hela den svensk-norska gränsen söder om Jämtlands nordgräns men man behandlar främst gränsen mellan det norska Härjedalen och Dalarna. Detta allting, som just förknippats med året 1273, skall enligt Eriksson dateras till tidsintervallen 1269-1272 eller 1275-82 bl. a. utifrån uppgifter om den närvarande ärkebiskopen. *Avsnitt D*, som säger att "detta landamäre har jämtar och hälsingar hållit sedan landet bebyggdes", börjar norr om Jämtland men uppehåller sig likaledes mest med Härjedalens gräns för att därefter sluta. Det är odaterat men är senast från

1300-talets förra hälft då excerptsamlingen redigerats. *Avsnitt E* är ett vittnesmål av en *Tord i Trosavik* som tillsammans med tolv män vittnar om hur Norges män först byggde Härjedalen (med andra ord en berättelse om ett landnam). *Avsnitt F* uppges ange "landamäret mellan Jämtland, Finnmark och Hälsingland" och återgår på en försvunnen "Jämtlands landskrå", känd genom en källa från 1482 och som tycks ha angett Jämtlands gränser. Denna källa är emellertid svår att datera. Nils-Erik Eriksson, och andra före honom, menar att landskrån kan tillkommit i samband med Magnus Lagaböters lagrevisionsarbete varvid det kan varit nödvändigt att ange inom vilka gränser denna landslag skulle gälla. Han fastnar för "senare fjärdedelen av 1200-talet" (Eriksson 1984, s. 411). Nämda landslag är från 1274-1276. Avsnittet anger endast den del av den från 1482 kända landskrån som berört Hälsingland, d.v.s. gränsen mot "Sverige".

Avsnitt G är den enda delen av "gränsdokumentet" som uttryckligen kan knytas till en förhandling på *kunglig* nivå om gränsen mellan Sverige och Norge. Vid denna överenskommelse på *Magnor* (c:a 1266-c:a 1270) har norrmän och götar avstått från vissa anspråk. Avsnittet, som tycks vara en sammanfattning av ett förmodligen latinskt original, verkar ha tillkommit i en situation då det varit angeläget att avgränsa de nybildade lagsagorna i Värmland och Dalarna från det angränsande Västergötland och Raumarike. På så sätt förklaras

också att man sysselsatte sig med gränsen söder om *Kulblik4* och norr om *Sannar* (Eriksson 1984, s. 411-414). Kungamakten företrädde i Mangor, av en sexmannadelegation under ledning av kungafränden och baronen Erling Alfsson och den svenska av en Gustav Petersson som kan ha varit Västergötlands lagman.

Dessa förhandlingar på hög politisk nivå, berörde dock ett område långt bortom det norrländska som intresserar oss. Det är på den politiska nivån man i Sverige och Norge i väldokumenterade fall gjorde upp om gränser för kungars och hertigars riken (jfr Ahnlund 1956, s. 36-41). Kungarna som nämns i Avsnitt A behandlade det sydligaste gränsområdet, inte gränsen mot Norrland, och av samma skäl bortser vi från Avsnitt G. I övrigt är det, som framgått, bara uppgifterna i Avsnitt F som *på något sätt* kan knytas till en *kunglig* nivå, arbetet med att introducera enhetliga lagar i riket.

I övrigt ska alltinget i Sveg kanske kommenteras. Att döma av texten (Erikssons Avsnitt C) dryftades då landamäre och råmärken mellan den *norske kungens rike och sveakungens*. Här tycks en sexmannanämnd från trakten varit de som avgjort spørsmålet liksom sex icke namngivna personer från *öfra dalenom*, bygden kring Ljusnans och Ljungans övre lopp ("övre dalen"). Dessutom var ärkebiskopen Jon Röde med ett följe på plats. Likaså medverkade *aller bóndr af vedra dalenom*, troligen dalkarlar från Mora och Älvdalens socknar som ju kom från sveakungens rike. Då företrädare

från "sveakungens rike" av jämförbar dignitet inte omtalas, framstår mötet i Svege som något annat än en egentlig "svensk-norsk gränsförhandling". Biskopens närvaro hade en annan bakgrund⁷ och alltinget tycks ha föranletts av oklarheter rörande rätten till jakt, en tvist mellan Lillhärdalbönderna och Hälsingebönderna om utnyttjande av utmarker - inte gränspretentioner (Hallan 1975, s. 41, Eriksson 1976, s. 333).

Dessa vittnesmål angav var i geografin de vid tingen tillämpade lagarna gällde, upplysningar som kom att bli av betydelse för Magnus Lagaböters lagrevisionsarbete (Avsnitt F). De människor som därvid vittnade och svuro om gränspunkterna, såg snarare en gräns mot *hälsingarna*, ett "icke-norge" än ett "Sverige". Ett territoriellt "Sverige" fanns först senare. Såvitt känt var Magnus Eriksson, under vars omyndighetstid Hälsingelagen kan ha tillkommit, den förste att kalla sig *rex Svecie et Norvegie*. Magnus skiljde sig därigenom från Birger Magnusson i det nämnda brevet från 1317 (*Birger Dei gracia Sweorum Gothorumque Rex*) och Magnus Ladulås (1275-1290) som kallade sig likaledes svearnas och götarnas konung kring år 1280 - en kung över två olika folkgrupper alltså. Albrecht av Mecklenburg återgick till det äldre sättet medan Erik av Pommern återtog en territoriell titulatur. Hos Kristofer av Bajern och Karl Knutsson möter vi blandformer (Kumlien 1979, s. 136 f, 187).

Frånsett förhandlingarna som åsyftas i Erikssons Avsnitt A, de i avsnitt F

och G, tycks det varit *tingsmenigheter* som framstår som "centralmakten" - inte kungen eller personer som stått denne nära vilket man kanske skulle kunna tro när man hör ordet "centralmakt". Utvecklingen mot en "kungamaktens territorialisering" i denna del av Norge har haft rättstillämpningen som mellanled, synbarligen som en funktion av nyttjanderätter (jfr Mogren s. 142). Denna har haft eller kommit att få, kungen som ett slags garant. Också åtgärden att placera uppgifterna om landamäret just i Hälsingelagens *Rätttegångsbalk* kan tolkas på liknande sätt: detta är den logiska platsen att finna den för de lagläsare som av praktiska skäl behövde kunna ta reda på eller visa *var* lagen skulle gälla. Om det primärt vore en "riksgränsangelägenhet" och kontroversiella territoriella anspråk som kodifierats, skulle man nog snarare hitta dessa uppgifter i Konungabalken som behandlar förhållandet till kungens inre och yttre fiender och associerar till latent konflikter, d.v.s. tillsammans med föreskrifterna om ledungen, utrodd, skjutsgård, Uppsala öd och konungsårens frid.

Om man med uppgifter om gränserna vill försöka datera territorialisering av kunglig makt i denna periferi, är det för svenskt vidkommande närmast Hälsingelagens och Magnus Erikssons tid som varit av betydelse, d.v.s. en tid som rätt väl stämmer med vad jag ovan kommit fram till beträffande norsk territorialisering. Utvecklingen kan *på norska sidan* sättas i samband med en utveckling som påbörjas un-

der "1200-talets senare fjärdedel" som Eriksson skriver (1984, s. 411). Men, det är först när kompilatet får sin samlade form i Norge som man kan se "gränsdokumentet" som uttryck för en kungamaktens territorialisering, d.v.s. även här under 1300-talets förra hälft.

"Territorialiseringen" verkar ha ett ursprung i de fysiska gränserna för rättstillämpningen. I detta sammanhang har man *förr eller senare* klarlägga *var* i terrängen respektive kungs rättsliga system varit gällande. I och med detta har också de i lagarna föreskrivna skatterna fått en rumslig definition. Eftersom skatteförhållanden anges i mynt eller i mynts värde liksom bötesbelopp, knyts även myntanvändningen till specifika områden. Mynten präglas och tillhandahålles i sin tur, i "normalfallet" av kungamakten. Detta förhållande har, i en utredning om hur mynt kom att bli allmänt betalningsmedel betecknats som ursprunget till det vardagliga användandet av mynt (Grierson 1978). Mynten får ökad användning i ett samspel mellan av kungen utfärdade kodifierade lagar och de av samma kung präglade mynten. Den kungliga "närvaron" vinner insteg i lokala ekonomier, rentav på hushållsnivå. I de sammanhang då lagarna inte "räckte till" kunde "kompletterande" eller "modifierande" stadgor utfärdas (jfr Bjarne Larsson 1994).

Griersons scenario får stöd också genom att 1300-talet, särskilt dess senare del, kännetecknas av ökad myntanvändning i Hälsingland jäm-

fört med 1200-talet (i vart fall om man förutsätter att myntfynden i Medelpad och Ångermanland också är representativa för Hälsingland - Klackenbergs 1992, s. 139). Integrationen av denna periferi i det Mogren kallat "centralmaktens strukturer" (baksidestexten) är enligt min argumentation enklast uttryckt det samma som implementeringen av Hälsingelagen och därmed sammanhängande beroenden och förpliktelser till kungamakten (jfr Wallerström 2001a, s. 391 f).

Det som uppfattas som uttryck för sveakungens inflytande i Hälsingland under 1200-talet är strängt taget uppgifter om att tributinsamlandet *misslyckats* (jfr Mogren s. 109-112). Till bilden hör också Algazes mesopotamiska modell enligt vilken det hela "bör" ha börjat med små "utposter" av betydelse för tributinsamlande (Mogren s. 63 f) samt en "så-gammalt-som-möjligt" datering av de sex norrländska Uppsala-ödgodsens (i detta fall tidigast 1200-talets mitt - Mogren s. 170). Härtill kommer ett frikostigt utnyttjande av begreppet "centralmakt" vilket suggererar att även uppgifter kring den kyrkliga maktens mer lyckosamma krav på människorna i Hälsingland (Mogren s. 130-132) kan tas till intäkt för en kungamaktens "närvaro" i Hälsingland.

Med mina kommentarer till mordet 1317, "1273 års gränstraktat" och Hälsingelagens landamäres ter det sig lättare att instämma med Mogren i slutledningen att det är under Mag-

THOMAS WALLERSTR M

nus Erikssons förmyndarregering som Hälsingland "slutgiltigt" knyts till svenska riket (Mogren 2000 s. 150). Dock inte tidigare. Uppgifterna om råmärken i Hälsingelagen och "1273 års gränstraktat" har, enligt denna tolkning, *primärt* haft till uppgift att ange var i geografien den kungliga rättstillämpningen börjar och slutar och det *kungliga* intresset för dessa förhållanden i de delar av Norrland och Norge vi uppehåller oss vid här. Det är i ljuset av *den senare utvecklingen* som "gränsdokumentet" och Hälsingelagens landamåre kommit att framstå som en redan till 1200-talet daterbar riksgrens, mer eller mindre medvetna försök att göra "centralmaktens" närvaro så gammal och därmed vördnadsbjudande som möjligt. Det var, som tidigare påpekats, knappast meningsfullt att formulera "pretentionsgränser" vid denna tid.

Meromlagstiftning och kungamaktens territorialisering

Jämtland förblev till sin utbredning en relativt konstant del av det norska riket medan begreppet "Hälsingland" efterhand, genom nykolonisation och kungamaktens expansion, tånjdes ut till att bli benämningen på en allt större del av det medeltida Sverige. Nya områden kom att läggas under Hälsingelagen, bl.a. i Bottenviksområdet. Genom lagarnas lokala förankring framtvingades förr eller senare avgöranden var den ena kungens makt skulle gälla men inte den

andras. Med tiden uppstår behov av gränser mellan riken.

Medan Hälsingland efterhand knöts till 1300-talets kungamakt i Mälardalen, kom jämtarna att knytas till Norge. De hade redan under kung Sverres regering (1177-1202) accepterat norsk överhöghet och kom under 1200-talet att inordnas i ett provinskommunalt, rättsligt system och fick som skattland ett eget sigill c:a 1300. Magnus Lagaböters landslag kan i anpassad form ha införts redan vid 1200-talets slut i Jämtland (allra senast 1364). Provinsprivilegier förnyades regelmässigt och utvidgades vid tronskiftena från Olof IV Håkanssons tid (1381). Tjänsterna som sysslomän och lagmän besattes före 1350 med norska stormän, gärna med anknytning till Tröndelagen eller Nordvestlandet (Imsen 1995). Den kyrkliga administrationen framstår därvid såsom underordnad i samband med "riksbildningsprocessen" - Jämtland tillhörde ju Uppsalastiftet.

Att Hälsingland på så sätt kom att "växa" i nordlig riktning måste ha berott på att kommunikationerna har varit av avgörande betydelse för fördelningen av nämnda *no-mans-land* som Jämtland och Hälsingland en gång varit. Såväl det norska som svealändska (svenska) riket hölls i hög grad ihop med hjälp av vattenburna farkoster varvid Jämtland måste ha kommit "utanför" medan Hälsinglands kust, Bottenviksområdet och t.o.m. inlandet kunde nås av kungamaktens representanter via älvarna.

Vi har sett att Hälsingelagen introducerades i en situation med konkurrerande tributkrävande och det finns "norska" inslag i den som kan vara uttryck för en anpassning till en äldre, norsk tradition kring uppbörden. Under 1300-talet blev den kungliga maktutövningen en annan i detta *no-mans-land*.

Implementeringen av kungamaktens värderingar om vad som var rätt och fel, bra och dåligt, framstår som en springande punkt i kungamaktens territorialisering. Detta skedde genom lagstiftning och kompletterande och reviderande stadgor. Man kan se en strävan att via skattesystemen och på andra sätt framtinga lokalt specifika utnyttjanden av naturresurser. Man försökte också få fram en ordning där olika delar av riket samverkade i ekonomiskt hänseende i ett "system". Genom lagstiftning, stadgor, handels tvång, monopol och privilegier bands befolkningsmässiga centra till varandra. Därigenom skapades möjligheter för kungamakten att via "vardags-ekonomi" påverka människorna i stora områden. De med kungamakten starkt förbundna städerna var noderna i detta nätverk. (Jag har utvecklat denna tankegång i Wallerström 2001a-b).

Vi kan konstatera att den politiska fördelningen av det *no-mans-land* som Jämtland och Hälsingland en gång varit, i hög grad avgjorts från vilket håll en kodifierad rätt och skriftbundna rutiner för skatteuppbörd introducerats.

Begreppet centralmakt

"Centralmakt" kan i Hälsingland sägas ha varit den kungamakt som formulerat lagarna men också de biskopar som förmådde att inkassera de kyrkliga avgifterna. Biskoparna företrädde dock i högsta grad en *annan* "centralmakt", den välorganiserade kristenhet som hade sitt centrum i Rom. Absider inrättades i hälsingska kyrkor under 1200-talets förra hälft, något som tycks vara uttryck för acceptans av de klerikala anspråken på världslig makt (jfr Wienberg 1999, s. 126-128). Det var knappast självklart att 1200-talets kungar stöddes av kyrkan. Biskoparnas världsliga maktanspråk var kontroversiella och drevs igenom av Bjälboättens regenter, d.v.s. Birger Jarls ätt (folkungadynastin) och på så sätt lades en grund för kyrkligt stöd åt kungamakten som nu skulle vara ärftlig (jfr Lönnroth 1964, 1998).

"Centralmakten" i Hälsingland var 1319-1329 ärkebiskop Olof som då innehade området som förläning med kunglig rätt och därvid även uppburit kronans skatt (Gallén 1968, s. 130 f) och denne kyrkans man var också viktig för Hälsingelagens tillkomst. Ärkebiskopen fungerade som länsherre i Hälsingland 1335 och 1340 medan det 1347 och 1363 omtalas fogdar (Mogren 2000 s. 278). Under i vart fall delar av 1200-talet var "centralmakt" i Hälsingland ett komplicerat fenomen: man kan kanske tala om såväl en "norsk centralmakt" som en "svensk" (sveakungen), konkurrenter om tributer. Vi har också sett att de tingsmenigheter som försökte ange

gränser för den lokala rättstillämpningen på sätt och vis kan förknippas med en "centralmakt".

Ordet "centralmakt" används synbarligen för olikartade fenomen. För *gemene man*, de människor som berördes, var det kanske svårt att se skillnaden mellan kyrklig maktutövning och världslig sådan men att som Mogren bunta ihop kungamakt och kyrkan i begreppet "den exogena makten" eller "Makten" försvårar förståelsen av vad som egentligen skedde. Det föreligger en brist ifråga om begreppsapparaten och kanske i teoretisk medvetenhet. Detta märks genom att borgar som *Faxeholm* och *Styresholm* i Ångermanland på en gång betraktas som uttryck för att "centralmakten" erhållit en maktposition såväl som en "auktoritetsförlust" vilken gjorde att borgarna behövdes (Mogren s. 280 f, 285). Samma företeelse (borgar) är här både ett argument för närvaro en "centralmakt" och denna "centralmakts" vanmakt! Vad är då makt? Och "auktoritet"?

Vi kan konstatera att begreppet "centralmakt" är vagt och undflyende. En kung är inte det samma som en tingsmenighet men introduktionen av kunglig rätt kan å andra sidan betecknas som yttringar av en "centralmakt". Skall kyrkan anses vara en del i en sådan "centralmakt" trots att det rör sig om en annan organisation med delvis annan historia, en egen organisation och med delvis andra krav på människorna? Vad är det för kunskap vi kan uppnå om gångna tiders politiska centralism med hjälp av detta vaga begrepp?

Vid ett närmare betraktande ser vi att

begreppet "centralmakt" är ett *allmänbegrepp*, d.v.s. ett begrepp som kan betyda olika saker (Nationalencyklopedin, art. "Allmänbegrepp"). Allmänbegrepp är begrepp som *i sig själva* saknar utsträckning i tid och rum men *kan exemplifieras* av sådant som har utsträckning i tid och rum. I vissa sammanhang har de ett klart begrepps innehåll, i andra inte trots att det är fråga om samma ord. Detta kan ge ett förledande sken av klarhet och entydighet.

Således kan "vithet" exemplifieras av ren, vit snö men är i övrigt vagt. Å andra sidan är ord som "grön", "pojke" och "däggdjur" eller "trygghet" och "lycka" ändamålsenliga just för att de är så svepande. Sådana uttryck är nödvändiga för vardagsliv och vetenskap och utan dem skulle vi varken kunna tänka eller kommunicera. Men, när generella termer utan klart begrepps innehåll, krängs på en brokig verklighet, kan de hindra oss från att tänka och förstå eftersom man kan bli oense om allmänbegreppens konkreta innehåll. "Hejdumdrande abstrakta substantiv som *nation, folk, ras* och *klasskamp* har reducerat kulturfolk till vrålande horder" (Dagens Nyheter, ledare 21/6 2001, "Globaliseringens förlorare" - mina kursiveringar).

"Centralmakt" kan knappast avgränsas i tid eller rum. En kritiker kan i ett givet fall alltid anse att "centraliteten" eller "makten" i ett givet fall är alltför obetydlig för att man "verkligen" skall kunna tala om en "centralmakt". På liknande sätt kan uttryck för organisation övertolkas, särskilt i situationer med torftigt källmaterial,

en teleologisk grundsyn och god vilja. (Det finns organisatoriska drag i alla samhällen, annars kan man inte tala om ett "samhälle".)

Å andra sidan *behövs* det en term som är uttryck för att det i vissa områden funnits konstellationer av individer som förmått tvinga andra att handla och kanske t.o.m. tänka i speciella banor. Men, Gustav Vasas "centralmakt" var en helt annan sak än Harald Blåtands eller Karl XII:s trots att alla dessa tre potentater stått i spetsen för vad vi kan kalla "centralmakt".

Samma ord används för maktsfärer med olikartad grad av mäktighet, centralitet och olika krav på de underordnade människorna. Begreppet "centralmakt" gör oss blinda för intressanta och kanske avgörande olikheter. Egenskaperna av mäktighet och centralitet kan lätt överbetonas medan den eventuella *bristen* på makt, inflytande och rumslig koncentration tenderar att komma i skymundan när man forskar kring "centralmakt". Ändå är båda aspekterna av största vikt för att förstå och beskriva "centralmakt". För att få grepp om "centraliteten" i begreppet "centralmakt" måste vi veta något om "makten" och för att uttrycka åsikter om denna makt måste vi oftast veta något obestridligt om "centraliteten". Detta *moment 22* försvårar också forskningen kring den politiska centralismens historia i Sverige.

Vaga allmänbegrepp är förvisso inte utmärkande för just Mogens diskus-

sion kring riksbildningen. Det är tvärtom ett genomgående tema i den forskning som försöker klarlägga staters uppkomst. Det finns många sådana begrepp: *struktur, makt, auktoritet, samhälle, småkung, herravälde, Early state* för att inte tala om *centrum* och *periferi*. Sådana termer är också återkommande i de processuella modellernas värld, data från olika tider och platser har ju sammanställts till något mer generaliserande vilket är svårt utan att ta till ett urvattnat språkbruk.

Med hjälp av väl valda allmänbegrepp och ett mått av teleologi kan i princip nästan vilka förlopp som helst i det förgångna "rekonstrueras"⁶. De neo-evolutionistiska modellerna för Statens uppkomst är ett paradexempel.

Det krävs ändamålsenliga, d.v.s. så distinkta analytiska begrepp som möjlig och det är att föredra att försöka problematisera *samtidens* syn på makt, politisk centralisering och riket. För att verkligen förstå "riksbildningsprocessen" måste man ställa frågor som "Hur tänkte man?" och "Hur gick man egentligen tillväg?". Som medeltidsarkeolog kan man söka anknytning till historikernas studier på temat "politisk kultur" (jfr t.ex. Gustafsson 2000). Mina funderingar kring mordet 1317, "1273 års gränsdokument" och vissa uppgifter i Hälsingelagen är försök i den riktningen. Det är i detta fall historiskt källmaterial jag använt men historiska arkeologerna förfogar över olika tillvägagångssätt för att på ett bra sätt

THOMAS WALLERSTRÖM

utnyttja mötet mellan materiella lämningar och skriftliga uppgifter (jfr Andréén 1997, s. 158-182).

Avslutning

Marginalområden som Norrland är en provosten för generaliserande teorier om riksbildningen i Sverige. De var en provosten redan för medeltidens herrar med centralistiska ambitioner. De konflikter som därvid uppstod är ett tacksamt problemområde för var och en som är intresserad av rikets uppkomst, närmare bestämt "hur man gjorde" eller på vilka sätt man misslyckats.

Med ett sådant frågande - Hur tänkte man? Hur gjorde man? - kommer man som forskare ifrån bruket av abstrakta allmänbegrepp som endast till viss grad skapar klarhet. Men endast till viss grad. Jag har här försökt belysa utvecklingen: introduktionen av Hälsingelagen och en därmed sammanhängande implementering av kunglig maktutövning i de vanliga människornas liv framstår som något kvalitativt nytt. Detta, tillsammans med bruket att utfärda kompletterande eller reviderande kungliga stadgor framstår som det mest påtagliga maktmedlet att inkorporera periferier som Hälsingland i den samhällsstruktur som de till Mälardalen knutna eliterna försökte etablera och vidmakthålla. Till bilden hör också en våldsmakt och att vad som i dag skulle

kallas "ekonomiska styrmedel" i acceptabel omfattning kommit att bryta upp lokala traditioner och handlingsmönster. En värdegemenskap har efter hand uppnåtts med representanterna för kungamakt och kyrka.

Med sådana maktmedel är man som kung inte enbart beroende av sin karismatiska kapacitet, beredskap att ta till våld, förmåga att vinna allierade genom furstliga gåvor eller gifta bort döttrar och söner. Duktiga administratörer intar scenen. Det är en kvalitativt ny maktutövning som vinner insteg (se vidare Wallerström 2001 a-b).

Mogrens avhandling är säkert inte det sista inlägget i en diskussion om hur Hälsingland blivit till en del i det Sverige vi känner från 1500-talet eller hur Sverige egentligen uppstått i ett historiens töcken. Men hur många avhandlingar sätter egentligen punkt för en diskussion? Ett är säkert: i kraft av sitt systematiserande och sin kritiska genomgång av äldre forskningssatsar men också förtjänstfullt framtagande av nytt källmaterial, kommer Mogrens massiva insats ha ett bestående värde - även inom ramen för nya teoretiseranden i hithörande frågor och med andra metoder.

ThomasWallerström, docent, forskarsassistent vid institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet

Postscriptum

Mitt intresse för riksbildningsforskningens begreppsapparat, har sin kanske tydligaste upprinnelse i det seminarium vetenskapsjournalisten Maja Hagerman höll vid Arkeologiska institutionen i Lund för några år sedan. Hon berättade om tillkomsten av ”Spåren av kungen män” (Hagerman 1996) och uppehöll sig vid den frustration hon upplevde över den historiska och arkeologiska litteraturens abstraktioner, modeller och processuella scheman. Vad *gjorde* dom egentligen? undrade hon. En bra fråga...

Professor emeritus Hans Andersson hjälpte en i medeltida mening illitterat medeltidsforskare med SD 2107 och förtjänar därigenom ett stort tack. Vid ett tillfälle för c:a tio år sedan påpekade han att något ”särskilt” måste ha hänt när man börjar försöka åstadkomma rikgränser. Jag fick jag något att tänka på.

Ett tack också till Mats för den stimulerande avhandlingen. Denna text skulle egentligen bara blivit en kort anmälan.

Noter

¹ Mogren, Mats: Faxeholmimaktens landskap. En historisk arkeologi. Lund Studies in Medieval Archaeology 24. Stockholm 2000

² Det st rinte uttryckligen att de varh Isingars som tertagit tributerna men det var nog eftersom hotbrevet inlett med att kungen i hj r tliga ordalagh Isar alladems ombori i H Isingland . F r vers tning av SD 2107 st r jag tack samhetsskuld till prof. em. Hans Andersson, Arkeologiska inst., Lund.

³ Rydberg, som publicerat och kommenterat texten i Svergestraktater I (s. 242–262), urskiljde sex huvuddelar: Del 1 I Nafne fodo r oksonar...; Del 2 Suavitnad o ok endamerkimellim Noreks ok Gautlandz...; Del 3 ettavar boret ok suoret...; Del 4 ettalandam rehafua J m tar ok H Isingiar...; Del 5 ettalandam reermellim J m talandz ok Finmarkar ok H Isingalandz... och Del 6 eirviaffhuaroriki... Ahnlund (1948:191f) kallar Rydbergs Del 4–6 f r A, B resp. Cochurskiljdedessutom ett ursprungligen frist ende slutstycke i Del 6 r rande ensammankomst i Magnorp Edskogen. Enligt Eriksson hade avskrivarens ju olikak llor. Avsnitt A–D svarar mot Rydbergs Del 1–4 men han bryter ut Tordsi Trosavikber ttelse om H rjedalens f rstabebyggandes omens rskilddel (Avsnitt E) ur Rydbergs Del 4. Rydbergs Del 5–6 svarar mot Erikssons Avsnitt F–G. Mogren behandlar Rydbergs Del 3–5.

⁴ Eng rdi Vestmarkenssn, Hedmarksfylke, Sannartycksvara ett identifierat gr nsm rke, troligen i norra Dalarna (Eriksson 1976:331).

⁵ Eriksson ser ett samband mellan rkebiskopens n rvaro, uppgiften att n r Loden i Ulvk lla fotfordetta r m rke, kunde ingen man Faderv ri Str m samt invigningen av en kyrka i Sveg, dens ombrannad 1563. Nils Hallan (1975) satte rkebiskopens n rvaro i samband med ett p vebrev fr n 1273d r rkebiskop Jon anmodades ge upplysningar om det kyrkliga tillst ndet i landet och f rslag till m pligare reformer, en f rklaringsom Eriksson avvisat med h nvisning till konkurrerande g rom lvid det tidpunkter som

THOMAS WALLERSTR M

f reslagtsf ralltinget.

⁶Ensvensk litterat r hart.o.m.lyckats g ratroligt attm nniskansstr vande efterlyckaintebara rden biologiska evolutionens prim raorsak utanocks f rklaringentill attviefterhandupph rtattvarasten, brons- och j r m lders m nniskor (Bengtsson 1947). Denne ordkonstn r varf rst sv lmedvetenom ordens och all m nbegreppens suggererande kraft och makt vertanken. Exemplet visar vad man kan stadkomma med all m nbegrepp.

Litteratur

- ¥ Ahnlund, N. 1947. Norrl ndskaskinnskatter. *Saga och Sed* Kungl. Gustaf Adolfs akademis r sbok 1946.
- ¥ Ahnlund, N. 1948. *J mtland och H rjedalens historia* i r stadelen. Stockholm.
- ¥ Ahnlund, N. 1956. Densvnska utrikes politikens historia: *ITiden f re 1560*. Stockholm.
- ¥ All m nbegrepp, art *Nationalencyklopedin* Band 1. H gan s 1989.
- ¥ Andr n, A. 1997. *Mellanting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna* Stockholm/ Stehag.
- ¥ Bengtsson, F. G. 1947. M nniskan och hennes lycka. *F r m jesskull*. Essayer. Stockholm.
- ¥ Bjarn Larsson, G. 1994. *Stadgelagstiftningen i den medeltidens Sverige* i r tshistoriska bibliotek LI. Lund.
- ¥ Blomkvist, N. 1986. Bondelunk och utmarks dynamik. Samh llsutveckling i Medelpad och ngermanland f re 1600. *ngermanland-Medelpad* 1986.
- ¥ Bonnier, A. C. 1995. Medeltids kyrkor som vittnesb rd *Bebyggelsehistorisktidskrift* Nr. 27 1994.
- ¥ Brink, S. 1981. Namnet H lsingland. *Namnoch bygd* Vol. 69.
- ¥ *Dagens Nyheter*, ledare 21/6 2001, Globaliseringens f rlorare .
- ¥ Eriksson, N.-E. 1976. Omdets kalladegr ns dokumentet fr n 1268/1273 och jaktlagen Um lgiaveidi. En kommentartill N. Hallani H. T. 1/1975. (Norsk) *Historisktidskrift* 1976/3.
- ¥ Eriksson, N.-E. 1984. Det ldstagr ns dokumentet om H rjedalen och J mtland AM 114a, 4:o. (Norsk) *Historisktidskrift* 1984/4.
- ¥ Eriksson, N.-E. 1990. Johan Bureus i J mtland. N graanteckningar om treme deltidadiplom fr n Ragunda. *Trekulturen* Medlemsbok f r Johan Nordlander-s llskapet 5. Ume .
- ¥ Gall n, J. 1968. *N teborgsfreden och Finlands medeltida stgr r* i r skrifter utg. av Svenska litteraturs llskapet i Finland Nr. 427:1. Helsingfors.
- ¥ Gall n, J. & Lind, J. 1991. *N teborgsfreden och Finlands medeltida stgr r* i r skrifter utg. av Svenska litteraturs llskapet i Finland Nr. 427:2. Helsingfors.
- ¥ Grierson, P. 1978. The Origins of Money. *Research in Economic Anthropology* vol. 1. Greenwich.
- ¥ Grundberg, L. 2000. Husabyari Norrland? Unders kningarkring H lsingelagens Uppsala d. Olausson, M. (red.) *En bok om husbyar* Riksantikvarie m betet, Avdelningen f rarkeologiska unders kningar, Skrifter nr. 33. Stockholm.
- ¥ Gustafsson, H. 2000. *Gamlariken, nyastater. Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmar unionens uppl sningskede 1512-1541*. Stockholm.
- ¥ Hafstr m, G. 1964. Konungs ren. *Kulturhistoriskt lexikon f r nordisk medeltid* 10. Malm .
- ¥ Hallan, N. 1975. Grensem; teti Sveig og Landslova VII 60. (Norsk) *Historisktidskrift* 1975/1.
- ¥ Hoff, A. 1997. *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forst elsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca 900-1250*. rhus
- ¥ Holmb ck, & Wess n, E. 1933. *stg talagen och Upplandslager* i r svenska landskapslagartolkade och

- f rklaradef rnutidenssvenskar,F rstaserien.Stockholm.
- ¥Holmb ck, .&Wess n,E.1936. *DalalagenochV stmannalagen*Svenskalandskapslagartolkadeoch f rklaradef rnutidenssvenskar,Andraserien.Stockholm.
- ¥Holmb ck, .&Wess n,E.1940. *S dermannalagenochH Isingelagen*Svenskalandskapslagartolkade ochf rklaradef rnutidenssvenskar,Tredjeserien.Stockholm.
- ¥Holmb ck, .&Wess n,E.1946. *ldreV stg talagen,YngreV stg talagen*,Sm landslagenskyrkobalk ochBj rk ar tten.Svenskalandskapslagartolkadeochf rklaradef rnutidenssvenskar,Femteserien. Stockholm.
- ¥Imsen,S.1995.RepublikenJ mtland-mytellerverklighet? *mten.Heimbygdas rsbok*,rg.89.
- ¥Inger,G.1997. *Svenskr ttshistoria.4*.rev.upplagan.Malm .
- ¥Jacobsen,H.1993. *RomanskeVestt me,deresinretningogfunktion.Vestt mef;r1300idetmiddelalderlige Danmark;stforStoreb It*. LundStudiesinMedievalArchaeology12.Stockholm.
- ¥Johnsen,O.A.1923. *Finnmarkenspolitiskehistorieaktm ssignremstill*Christiania.
- ¥Kumlien,K.1979. *Historieskrivningochkungad meisvenskmedeltid*Lundl.Vitterhethshistorieoch antikvitetsakademienshandlingar.Historiskaserien20.Stockholm.
- ¥Mogren,M.2000. *Faxeholmimaktenslandskap.EnhistoriskarkeologindStudiesinMedieval Archaeology*24.Stockholm.
- ¥L nnroth,E.1964.De ktafolkungarnasprogram.*Fr nsvenskmedeltid*8:euppl.Stockholm.
- ¥L nnroth,E.1997.KringErikslegenden.*Tidensflykt.Storahistoriskaf r ndringarochm nniskorsomhar levatidem*Stockholm.
- ¥Stein,G.L.1998.Heterogeneity,Power,andPoliticalEconomy:SomeCurrentResearchIssuesinthe ArchaeologyofOldWorldComplexSocieties*JournalofArchaeologicalResearch*vol.6,No.1.
- ¥SD= *Svenskdiploamatariurb*bandet.Stockholm1842-50.
- ¥Svergestraktatermedfir mmandemagterjemteandradith randehandlingarutgifneafO.S.Rydberg.*F rsta delen822-1335*.Stockholm1877.
- ¥Theliander,C.2000. Huseby-problemet -igen...Olausson,M.(red.)*nbokomhusbyar*Riksantikva- rie mbetet,Avdelningenf r arkeologiskaunders kningar,Skrifternr.33.Stockholm.
- ¥Wallerstr m,T.1995a-b. *Norrbotten,Sverigeochmedeltiden.Problemlingmakttochbos tningien europeiskperiferi*Del1.LundStudiesinMedievalArchaeology15:1.Stockholm.
- ¥Wallerstr m,T.2001a.Omriksbildning, maktmanifestationer ochdenpolitiskaverksamhetens historiskautvecklingimedeltidensSverige.Andr n,A,Ersg rd,L.&Wienberg,J.(red.) *nstadilland. Enmedeltidsarkeologiskresatill gnadHansAnderssbund*StudiesinMedievalArchaeology29.Stockholm.
- ¥Wallerstr m,T.2001b. *Utmarksarkeologi,kungamaktenterritorialiseringochmedeltidensinfrastruktur i Sverige*Skalling iAnglert,M.(red.)Del ngaschaktensarkeologi-enutv rderingochanalysavde infrastrukturellasnittengenomlandskapet.UniversityofLund.InstituteofArchaeology.ReportSeries No.69.Lund.
- ¥Wall n,P.-E.1966.Majest tsf rbrytelse. *Kulturhistorisktlexikonf r nordiskmedeltid*Malm .
- ¥Wienberg,J.1999.Enten-Eller.ApsidekirkeriNorden*ttikuir*21.Hjbjerg.

MORTEN PEDERSEN

Hovedkirker i Danmark

Morten Pedersen

Abstract

Central churches in Denmark

Recent research in the countries surrounding Denmark on local church structures prior to the division into parishes is used as a point of departure in a discussion of the existence of institutions in Denmark comparable to the *minsters* in England and the *baptismal churches* on the Continent. The reasons for designating churches as *capella* in the diocese of Slesvig in written sources from the High Middle Ages is discussed. It is shown that the *capella* had fewer incomes than churches called *ecclesia* and it is argued that *capella* were a term for churches functioning as annexes to surrounding ones. The origins for this arrangement may be sought in an early organization of the Church with main churches and buildings of lesser status. In the area of *Haderslev herred* archaeological sources support the thesis of an early church structure with one central main church placed at an 11th century trading centre and a number of lesser churches later called *capella* in written sources. Analyses of the parish structures around churches build close to property known to be owned by the king at an early stage in the areas of *Jelling herred* and *Thyssel* is discussed. These parish structures show great similarities with the pattern in *Haderslev herred* indicating that the kings and the bishops were instrumental in establishing main churches in these areas.

D bskirkerogsognestruktur

I Danmark forbindes termen 'sogndannelse' ofte med indførelsen af tienden i det tidlige 1100-tal. Med indførelsen af en fast afgift opstod der et behov for en ordning af betalingerne, og der måtte fastlægges grænser i land-

skabet. På et helt konkret niveau bliver sogndannelsen altså set som etableringen af grænser mellem de distrikter, der var tilknyttet de enkelte kirker. Et aspekt der især har været i fokus i dansk forskning, er det man kunne kalde sognets interne organisering, og her indtager Ebbe Nyborgs arbejde

med forholdene omkring de tidlige inkorporationer en central rolle (se især Nyborg 1979, s 37ff; Nyborg 1985, s 17 ff). I oversigtsværker ser mansognedannelsen sammenfattende karakteriseret som en slags regulering i tiden efter 1100 (f. eks. Kristensen 1999, s 257). – En udvikling hen mod et reguleret net af sognekirker der i hvert sit sogn fungerede på ensartet vis. I det perspektiv er fordelinger af rettigheder og forholdet mellem kirkerne i centrum, og spørgsmålet melder sig om, hvordan kirkelandskabet så ud før denne regulering fandt sted. Fremstod de tidligere forhold uordnede og kaotiske? Igen er Ebbe Nyborgs arbejde centralt i en dansk sammenhæng. Med udgangspunkt i udenlandsk forskning fremførte han nemlig i forbindelse med en undersøgelse af sognedannelsen i et område i nærheden af Ribe i 1986 tanken om, at den brede del af befolkningen i en tidlig fase formentligt var henvist til dåbskirker – en slags 'offentlige' bygninger – der var opført af konger og bisper, mens kirker opført af lokale jordbesiddere måtte have haft en mere privat karakter, og måske kun var beregnet for den enkelte kirkebyggers husstand (Nyborg 1986, s 28ff). Ebbe Nyborgs fremstilling af sognedannelsen indebar dermed en udvikling fra en differentieret til en homogen kirkestruktur. Konklusionen på forholdene i undersøgelsesområdet blev imidlertid den lidt triste, at 1100-tallets sognestruktur der har overlejet de tidligere forhold. Hans fremhævelse af enkeltstående træk ved arkæologisk påviste tidlige danske trækirker og omkring en række

kirker i det sydvestjyske opfordrer dermed til videre undersøgelser på et dansk materiale.

Hvis vi vender blikket mod Danmarks nabolande, har netop tidlige forhold i stil med Ebbe Nyborgs dåbskirker været i fokus i forskningen. Der fremstår for mig at se et forholdsvis ensartet billede, hvis hovedbestanddele i grove træk svarer til synspunkterne i den lidt ældre forskning, der dengang lå til grund for Ebbe Nyborgs fremstilling (Erbe 1969; Hømberg 1953). Især undersøgelser af forhold i Polen og på de britiske øer kan fremhæves, mens lignende synspunkter er fremført af Sigurd Rahmquist i Sverige og af Dagfinn Skre i Norge (Gorecki 1993; Blair 1988; Blair & Sharpe 1991; Rahmquist 1996, s 56ff; Skre 1995, s 170ff; Skre 1998, s 64ff). Det gennemgående træk er fremstillingen af en udvikling med udgangspunkt i tidligt etablerede kirker, som konger og regionale magthavere anlagde ved enten deres egne besiddelser eller ved gods der blev overdraget bisper. Oprindeligt var en række rettigheder og opgaver forbeholdt disse kirker, og de kaldes derfor ofte 'dåbskirker', mens betegnelserne 'pieve' og 'minster' anvendes for henholdsvis Italien og de britiske øer (Blair 1988, s 1ff; Boyd 1952, s 47ff). Dåbskirkernes etablering kunne være tæt sammenvævet med fremvæksten af verdslige magtstrukturer, og de store og for det meste løst definerede områder som de fungerede i, kan i en række tilfælde påvises at have haft en tendens til anslutning til verdslige inddelinger af

MORTEN PEDERSEN

landskaberne (se f. eks. Skre 1995, s 170ff; Hase 1988, s 45ff). Andre kirker blev sideløbende opført på initiativ af især større lokale jordbesiddere, og med tiden og særligt med reformkirkens bestræbelser omkring 1100 blev den ujævne fordeling af rettigheder mellem de forskellige stiftelser udjævnet, og sognestrukturen, som vi nogenlunde kender den i dag, blev fastlagt i tiden frem mod 1300. Af og til kan træk fra det tidlige kirkelandskab dog ses at være blevet hængende, og i den forbindelse kan blandt andet Dagfinn Skres arbejde med tiendebetalingerne på Romerrike i slutningen af 1300-tallet fremhæves som særligt interessant (Skre 1998, s 64ff). Gennem en detaljeret undersøgelse påviste han nemlig, at 4 af de 37 kirker modtog tiende fra de omkringliggende enheder. Sogne-nettet var altså ikke en konsekvent homogen struktur i 1300-tallet. Dagfinn Skre konkluderede, at der var tale om levn fra en tidlig kirkeordning, og at de 4 kirker, Eid, Ullinshov, Nes og Sørum, måtte have været tidlige hovedkirker, som dem vi kender fra det ældste norske lov materiale – altså særlige kirker på linie med dåbskirkerne i Europa i øvrigt. Ifølge Dagfinn Skre må etableringen af kirken i Eid tilskrives kongen, mens kirken i Sørum kan sættes i forbindelse med en lokal godskoncentration tilbage til 1100-tallet. Umiddelbart kan man indvende, at der vel kun er tale om kvalificerede formodninger, når det retrospektivt antages, at tiendeforhold fra 1300-tallet er levn af kirkelandskabets sammensætning omkring 300 hundrede år tidligere.

Kirkernes særstilling i det 14. århundrede kunne jo godt tænkes, at være et resultat af, at folkene bag dem på det tidspunkt var særligt magtfulde. Inspireret af blandt andet Dagfinn Skres fremstilling har jeg imidlertid foretaget en undersøgelse af, *om der i Danmark på samme måde kan findes ujævnheder i sognestrukturen, der kan forklares som levn af en tidlig differentieret kirkestruktur*. I det følgende skal vi se på nogle præliminære resultater af min undersøgelse af de lokalkirkelige forhold i Slesvig stift. For at antyde perspektiverne i en større målrettet undersøgelse af kongernes og bispernes rolle i sognedannelsesforløbet vil jeg derefter diskutere nogle resultater af eksisterende forskning i sognedannelsen i andre områder i Jylland.

Problemstillingen er relevant i lyset af tendenserne i forskningen i den tidlige danske middelalders politiske historie. Blandt de nyeste bidrag til den gamle debat er Lars Hermansons *Slækt, vænner och makt*, der for tiden er i centrum for diskussionerne af magtforhold, personlige alliancer, og værn og tjenesteforhold (Hermanson 2000). Et komparativt perspektiv centralt og i den forbindelse ville det jo være relevant, hvis det kunne belyses, om konger og regionale magthavere eventuelt via overdragelser til biskopper – lige som i landene omkring Danmark – stod for etableringen af kirker, hvor der var bred adgang til dåb og begravelse. Var etableringen af vigtige religiøse servicecentre på initiativ af samfundets mægtigste en del af den politiske kultur?

Kapelleri Slesvigstift

Det er stort set forbigået i dansk forskning, at en række af sognekirkerne i Slesvig stift i skriftlige kilder fra middelalderen bliver kaldt kapeller (korte behandlinger hos Mackeprang 1954, s 42ff; Dahlerup 1968, s 196; Nyborg 1986, s 32; Gregersen 1990, s 87). Forholdene er da også besværlige at få klarhed over, for det drejer sig om bygninger, der ikke synes at adskille sig fra nabokirkerne. I tysksproget forskning er kapelbetegnelserne blevet inddraget i forlængelse af teorier om kontinuitet fra hedensk til kristen kult (f. eks. KDM 8 1957, s 11ff). Tanken er, at der i hvert herred blev opført en kirke til erstatning for den hedenske kult, og at den hedenske inddeling, herredet, dermed blev et kristent sogn, et såkaldt *'Urkirchspiel'*. Kapelbetegnelserne opfattes da som levn af en tidlig situation, hvor alle andre kirker, end den såkaldte herredskirke angiveligt var kapeller. Der er tale om ren spekulation, og det formuleres faktisk klart hos forskerne, at herredskirkernes eksistens kun hviler på forskernes egne formodninger (Gaasch 1978, s 54; Kuhlmann 1958, s 37ff). Herredskirkernes eksistens tages imidlertid for givet, og det er på den måde kendetegnende for fremstillingerne, at de ikke baseres på undersøgelser af det eksisterende kildemateriale, men uden videre tilpasser de forskellige forhold til 'herredskirke-modellen', der hos enkelte af forskerne har været så selvfølgelig, at kirker uden grundlag i det skriftlige kildemateriale og uden nærmere forklaring blev udnævnt til kapeller (f. eks. Jensen

1841, s 1126; Gaasch 1978, s 59). Spørgsmålet om hvad kapelbetegnelsen egentligt dækker over, er derfor ikke blevet behandlet, og dermed er der faktisk ingen hjælp at hente, hvis man vil finde ud af, hvad forskellen er på *'ecclesia'* og *'capella'*. – Vi skal derfor se på, om det kan klarlægges, hvad der ligger bag brugen af kapelbetegnelsen.

En overordnet undersøgelse findes ikke i dansk forskning. Der henvises af og til til Gunnar Smedbergs arbejde, og hans konklusion var jo, at der i middelalderen ikke var faste retningslinier for brugen af betegnelserne *'ecclesia'* og *'capella'* (Nyborg 1974, s 9; Smedberg 1973, s 5ff, 53ff). Smedberg kunne påvise en tendens til, at kapeller havde færre rettigheder end andre kirkebygninger, men han fandt ikke, at der var tale om faste definitioner – hverken i praksis eller i den kanoniske ret. Ser vi på Slesvig stift, kan Smedbergs konklusion se ud til at være relevant.

De to kirker Havetoft og Kalleby i Strukstrup herred omtales nemlig både som *'ecclesia'* og *'capella'* i løbet af 1300-tallet, og forholdene kan på den måde efterlade indtrykket af en flydende eller tilfældig brug af betegnelserne (DD 2 V nr. 228; 4 II nr. 32; 3 V nr. 363; 3 VI nr. 90; 3 VI nr. 232; 2 IX nr. 246). I lyset af en række andre kilder synes kapelbetegnelsen på den anden side ikke at være anvendt tilfældigt. En af kilderne er den såkaldte *Catalogus vetustus* – en fortegnelse over Slesvig stifts kirker, der formentligt er

Figur 1. Willers Jessens kort over Slesvigstiftisen middelalderen. Efter Hansen 1894.

udarbejdet i starten af 1300-tallet (Hansen 1894, s 77ff; Unverhau 1990, s 89ff). I listen er de fleste af kirkerne i stiftets sydligste del udstyret med en påskrivning som enten 'ecclesia' eller 'capella', mens kirkerne i de nordlige egne blot nævnes. Det er altså tydeligt, at en række af kirkerne ved listens udarbejdelse er blevet opdelt i to kategorier, og det kan konstateres, at der har hørt mindst 16 kirker til kategorien

'capella'. For én – Kværns i Lundtoft herred – er tilføjes *Olim capella*, 'forhenværende kapel', og her fremgår det altså, at en bygning har skiftet status, og at det ved udarbejdelsen af fortegnelsen har været nødvendigt at minde om den nye situation. Selv om det ikke klagøres, hvad et kapel er, fremstår det dermed tydeligt, at der har været en forskel på 'ecclesia' og 'capella', og at kapellerne slet ikke har

været så få. Sondringen mellem kategorierne er ligeledes tydelig i en opgørelse fra omkring 1437 over visitationsafgifterne fra kirkerne i stiftet (Hansen 1904, s 98ff). Opgørelsen bygger på en fortegnelse fra midten af 1300-tallet, og det anføres for hvert provsti, hvilket beløb der skulle svares i gæsterialgift for visitors ophold ved kirken, den såkaldte *procuratio* (Christensen 1960, s 161ff; Dahlerup 1968, s 196). For hele stiftet fremgår det, at 'capella' kun har skullet svare et halvt så stort beløb som 'ecclesia'. Typisk er *procuratio* for 'ecclesia' angivet til 12 skilling lybsk, mens 'capella' kun anføres med det halve beløb på 6 skilling lybsk. – Altså en tydelig skelnen. I opgørelsen kommer vi en smule nærmere på forskellen mellem 'ecclesia' og 'capella'. Det specificeres nemlig, at *procuratio* svares af præsterne, *rectores*, og ikke fra indtægterne til kirkebygningerne. Troels Dahlerups forklaring er, at præsten var den person, der tog sig af visitors ophold, og at ordningen nok stammer fra en ældre periode, hvor mensa og fabrica endnu ikke var klart adskilte (Dahlerup 1968, s 300). Efter min mening er et rimeligt ræsonnement, at når nu *procuratio* svarede af præsten – og når beløbet udtrykkeligt var det halve for kapellernes vedkommende – ja så må indtægtsgrundlaget for gejstlige ved kapellerne i et eller andet omfang have været reduceret. Oplysningerne i kildematerialet peger altså i retning af, at en betydelig del af kirkerne i Slesvig stift er blevet betegnet som kapeller, og at der med deres status som kapel har været en form for indtægtsmæssig

begrænsning omkring præstens position. I det lys er det for mig at se nærliggende, at kapelbetegnelse kan være et udtryk for noget i retning af det, der ellers kaldes anneksforhold, hvor to eller flere kirker blev betjent af den samme præst (også nævnt af Dahlerup 1968, s 196, men uden argumentation). Anneksforhold kender vi også til fra det øvrige middelalderlige Danmark (Dahlerup 1956, s 5ff). Tit har de vel været resultatet af, at et kald har været for fattigt til at kunne fungere selvstændigt, og at det derfor har været nødvendigt med en ordning med en gejstlig ved en af nabokirkerne. Vi kan forestille os, at anneksforhold kan være opstået – for eksempel i forbindelse med ødelægning i senmiddelalderen – og at de har fungeret i en årrække for senere at være ophørt igen, og der har formentligt været en del lokale variationer i ordningerne. I Danmark er det ikke undersøgt, hvilke konsekvenser anneksforhold fik for tiendebetalingen. Men det er vel sandsynligt, at tiende har krydset sognegrænserne, og i Slesvig stift får vi faktisk ved et af kapellerne et sjældent indblik i, hvordan betalinger – også efter at anneksforholdet ellers har været ophørt – kan have krydset sognegrænser. I et dokument fra 1359 stadfæstede Biskop Niels af Slesvig nemlig udskillelsen af Sct. Kathrines kapel i Klintring enge fra det gamle Læk sogn i Kær herred (DD 3 V nr. 229). Han stadfæstede altså dannelsen af et nyt sogn. Dokumentet er helt enestående for danske forhold, og det er derfor blevet behandlet af både Ebbe Nyborg og Claus Blaaberg

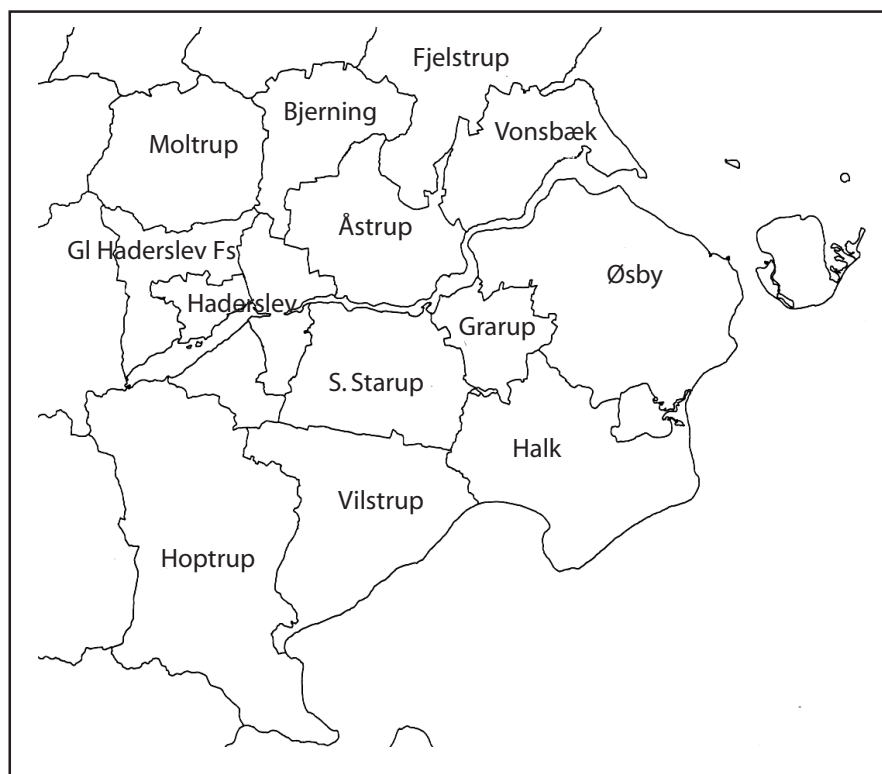
MORTEN PEDERSEN

(Nyborg 1986, s 32; Blaaberg 1992, s 33). Det fremgår, at udskillelsen sker, fordi kapellet er blevet så velstående, at en præst nu kan leve af kaldet. Men det fastlægges også, at bygnings-tienderne fra det nye sogns område fortsat skal betales til kirken i Læk sogn. Indtil 1359 eksisterede det gamle Læk sogn altså med to kirkebygninger, hvoraf den ene, kapellet, var en slags anneks. Efter sogneudskillelsen i 1359 var der tale om to selvstændige enheder. Men det nye sogn omkring kapellet var ikke mere selvstændigt, end at der skulle betales tiende til kirken i Læk – på tværs af sognegrænsen. Sognestrukturen fremstår altså ikke som en konsekvent homogen størrelse. Der synes derimod at have været ujævnheder i stil med dem Dagfinn Skre påviste i Norge.

Kapellerogtidligkirkestruktur

Hvis vi vender tilbage til spørgsmålet om en tidlig kirkestruktur, er vejen altså ikke enkel. Anneksforhold og skæve tiendebetaling kan således være levn fra en tidlig struktur, men det er jo ikke ligefrem givet, at det er tilfældet, og netop Havetoft og Kalleby kirker synes således at være eksempler på bygninger, der har skiftet status fra 'ecclesia' til 'capella' på et forholdsvist sent tidspunkt i middelalderen. For den tidligste periode er de arkæologiske kildegrupper oftest det eneste, vi har at sammenholde kapelbetegnelserne med, og en diskussion af hvorvidt forholdene omkring kapellerne kan være levn af et tidligt kirkelandskab, må derfor

hovedsageligt foregå på det grundlag. Undersøgelsen kan tilrettelægges med udgangspunkt i Ebbe Nyborgs fremstilling af konflikter og interesser i sognedannelsen, og det arbejde blandt andet Claus Blaaberg har lavet omkring metoder til at påvise sandsynlige sogneudskillelser på grundlag af ikke-skriftligt kildemateriale (Nyborg 1979, s 37ff; Nyborg 1986, s 33; Blaaberg 1992, s 43ff). Tankegangen er i korte træk, at interesserne i indkomsterne til kirkerne har resulteret i strukturelle forskelle mellem ældre sogne og yngre sogne dannet via udspaltnings-situationer. Opdelingerne har medført beskæringer af de ældre enheders indtægtsgrundlag, og de må derfor være blevet modarbejdet med det resultat, at ældre grundlæggelser har en tendens til at fremstå med store og markante kirkebygninger, rige og udstrakte sogne, mens yngre grundlæggelser tværtimod vil fremstå med mindre markante træk. Som Ebbe Nyborg har gjort opmærksom på, så ses modsætningen netop mellem Læk og Klintring Enge sogne (Nyborg 1986, s 33). Af dokumentet fra 1359 fremgår det jo således, at en del af tienderne blev ved det gamle sogn, og ser vi på sognenes omfang, er det tydeligt, at det udskilte sogn er markant mindre end det gamle sogn. Omfanget af det udskilte tiendebetalende område er altså begrænset. Ser vi på bygningerne, bekræftes tendensen. Kirken i Læk er en markant romansk bygning, mens kirken i Enge er gotisk, formentligt fra slutningen af 1200-tallet, og der har altså først på et forholdsvist sent tidspunkt været grundlag for at opføre en kirke af sten

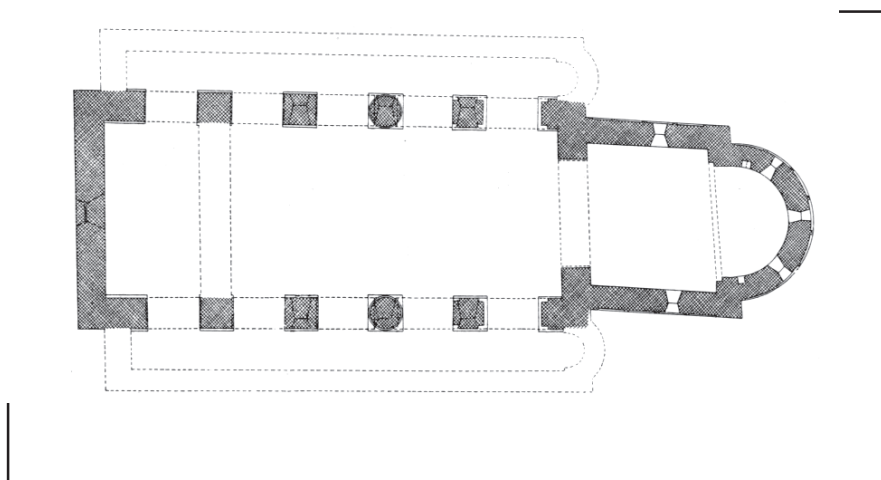
Figur 2. Den utidiges sognegrænser omkring Haderslevfjord. Copyright, Kort & Matrikelstyrelsen, G24-98.

i Klintring Enge (KDM 4 1939, s. 88ff). Skal der på nogen måde argumenteres for en forbindelse mellem kapelbetegnelserne og det tidligste kirkelandskabs sammensætning, er det efter min mening nødvendigt at kræve, at der kan påvises tilsvarende markante forskelle på enhederne – eventuelt argumenteres for udskillelsessituationer. Det får karakter af en påstand, men hvis kapelbetegnelser bliver ledsaget af markante forskelle på kirkebygningerne og sognenes fremtræden, vil jeg mene, at det er rimeligt at

inddrage muligheden for, at de kan være levn af forhold, der også har gjort sig gældende, da bygningerne blev opført og sognegrænserne fastlagdes. Er der ikke en sammenhæng, har vi derimod ikke noget grundlag for at drage konklusioner i den retning. Men kan en undersøgelse gennemføres, så har vi med kapelbetegnelserne et grundlag for at diskutere forholdet mellem en differentieret kirkestruktur og placeringen af magthaveres godsbesiddelser, biskoppelige rettigheder i kirkerne – og for at diskutere et eventuelt forhold til den

MORTEN PEDERSEN

Figur 3. Rekonstruktion af Starup kirkes oprindelige grundplan. Efter Danmarks Kirker.

verdslige inddeling af landskabet.

Kapellerne er spredt ud over hele Slesvig stift, og for en del af dem er der netop ikke mulighed for at drage nogen konklusioner. For at fremhæve den tendens, som synes at gå igen, vil jeg i det følgende diskutere forholdene i det område, hvor koncentrationen af kapelbetegnelser, som vi kender til, er størst – nemlig Haderslev herred omkring Haderslev fjord i Slesvig stifts nordligste del. Sognedannelsen i herredet er tidligere kort berørt af H. N. A. Jensen og af K. H. Gaasch, og begges udgangspunkt var 'herredskirke-modellen', som den beskrevet ovenfor. (Jensen 1841, s 154; Gaasch 1978, s 61). Som vi skal se, synes der imidlertid at være rig anledning til at foretage en nyvurdering af forholdene.

Kapeller, kirkebyggeri og sognedannelse omkring Haderslevfjord (Fig. 2)

Ved kirken i Haderslev købstad var der ihvert fald fra 1273 et kapitel, og af stadfæstelsen af dets rettigheder fra 1309 fremgår det, at Skt. Søren's kirke i Gammel Haderslev sogn og kirken i Starup sogn begge var inkorporeret pleno iure (Gregersen 1985, s 15ff; DD 2 VI nr. 178). De to kirker har imidlertid ikke haft samme status, for Skt. Søren's kirke i Gammel Haderslev omtales i dokumentet som et 'capella' (se DKXX 1954, s 397). I 1406 overdrog biskop Johannes Skondelev kirkerne i Grarup, Åstrup og Moltrup sogne med Bjerning sogn i Tyrstrup herred til kapitlet i Haderslev, og de omtales alle fire som kapeller (DK XX 1954, s 439). Over-

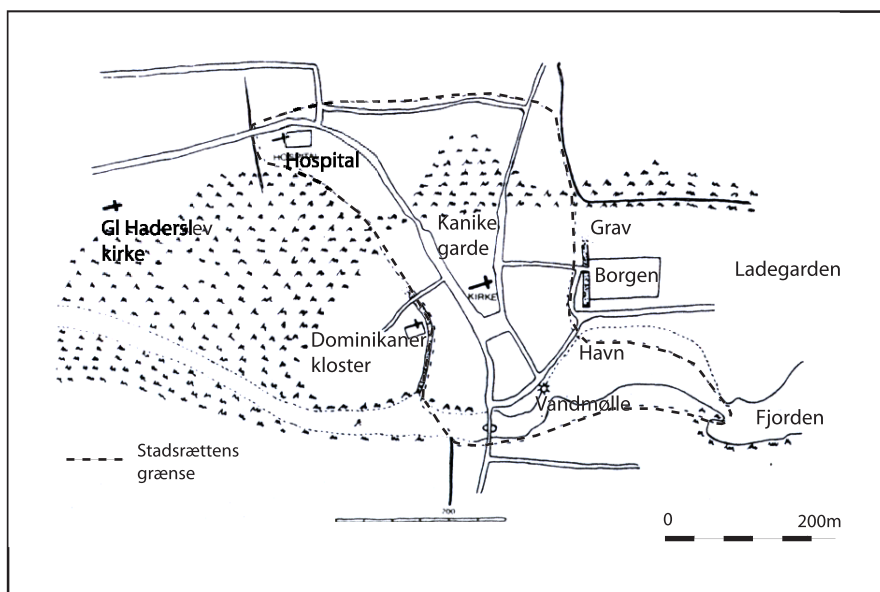
dragelsen stadfæstedes i 1473, og kirkerne omtales igen som kapeller (Repertorium nr. 3376). Vonsbæk kirke omtales i 1468 som ”*ecclesia sive capella S. Andree*”, og dens status er derfor noget usikker (DKXX 1954, s 501). Ser vi samlet på kapellernes beliggenhed, er der altså tale om en halvcirkel, og det er jo fristende at søge en sammenhæng med kirkerne i cirkelns centrum. Mens K. H. Gaasch mærkværdigt nok ikke hæftede sig ved kapelbetegnelserne, blev deres beliggenhed i en halvcirkel bemærket af H. N. A. Jensen, og han fandt det sandsynligt at Øsby, Halk, Vilstrup og Hoptrup kirker ligeledes havde været kapeller, mens Vor Frue kirke i Haderslev måtte have været herredskirken. I lyset af bygningernes fremtræden virker det oplagt at tillægge kapellernes beliggenhed en vis betydning, men materialet kan – som vi skal se – ikke siges at bringe støtte til Jensens tese om sognedannelsens forløb. Herredets omfang i den tidlige middelalder er vanskeligt at vurdere. I Kong Valdemars Jordebog anføres f. eks. under Haderslev herred lokaliteter i Moltrup sogn, der imidlertid i 1436 blev regnet til Tyrstrup herred – for senere igen at være tilskrevet Haderslev herred (Svend Aakjær 1926-43, bd. 1, s 97; Scriptorum VII, s 456ff). De kendte herredsgrænsers forløb vil derfor kun blive tilskrevet en vejledende rolle i den følgende gennemgang, der vil omfatte sognene: Øsby, Halk, Grarup, Starup, Hoptrup, Gammel Haderslev, Moltrup, Åstrup, Vonsbæk og Haderslev Købstad i det nuværende Haderslev herred samt Bjerning sogn i det nuværende Tyrstrup herred.

Med undtagelse af Starup og Vor Frue i Haderslev har alle kirkerne oprindeligt været beskedne romanske anlæg med kor og skib opført i granitkvadre (behandlingen af kirkerne hviler, hvor intet andet anføres, på de relevante afsnit i DK XX 1954). Men for kirkerne i Starup og i Haderslev er indtrykket et andet. Opførelsen af Vor Frue Kirke i Haderslev er formentligt sket i forbindelse med bydannelsen omkring midten af 1100-tallet (Madsen 1999, s 138). Kirken blev imidlertid allerede i 1200-tallet erstattet af en yngre bygning, og den kendes derfor i dag kun via en række kvadre ved den nuværende kirke. Nogle af kvadrene har forskellige krumninger, og man regner derfor med, at den første kirke på stedet har haft flere apsider og derfor mere end et skib. Kirken i Starup sogn er som den eneste i et stort område opført i frådsten. Bygningsmaterialerne gør altså i sig selv kirken til noget specielt, og de kan jo tænkes at pege i retning af, at opførelsestidspunktet er forholdsvis tidligt – sandsynligvis engang i 1100-tallet (se DK XX 1954, s 400; Krins 1968, s 93ff). Ser vi på den oprindeligt planlagte grundplan, forstærkes indtrykket af et specielt byggeri.

Kirken blev nemlig anlagt som en treskibet basilika, med apsider på alle tre skibe, og med tøndehvælv i koret. Der har formentligt været et romansk vestanlæg på bygningen, hvilket er en absolut sjældenhed på de kanter i Danmark. Som man kunne forvente, har kirkens størrelse ligeledes været betydelig – uden sideskibene er

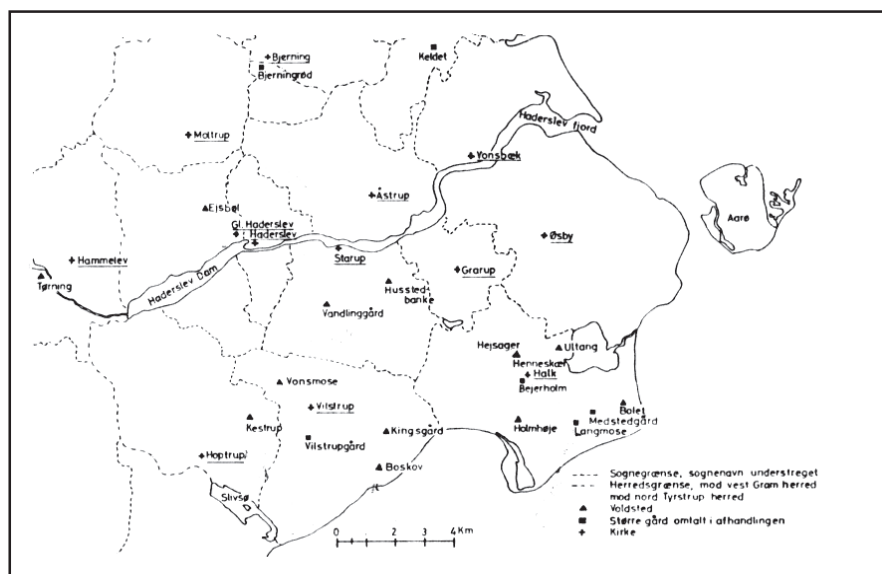
MORTEN PEDERSEN

Figur 4. Haderslev i 1200-tallet. Udarbejdet af Lennart Madsen. Efter Madsen 1992.

kirkeskibets areal omkring 50 kvadratmeter større end arealerne af de andre kirkeskibe i herredet. I dag er kirken rekonstrueret, og dens nuværende sideskibe er rekonstruktioner fra starten af 1900-tallet. Kirken blev nemlig ikke færdigbygget efter den oprindelige plan. Sideskibene kom sandsynligvis aldrig under tag, og på et tidspunkt, der i *Danmarks Kirker* bliver foreslået til engang omkring midten af 1100-tallet, blev de helt opgivet, og kirken blev reduceret til en etskibet kirke. Det kronologiske sammenfald omkring midten af 1100-tallet mellem købstadsdannelsen og Vor Frue Kirke og omlægningen af byggeriet i Starup er altså iøjnefaldende, og ser vi på den korte afstand mellem Starup og Haderslev, er det nærliggende at se en sammenhæng mellem de to forløb.

Tanken om at Starup måtte vige pladsen for købstaden er tidligere blevet foreslået af blandt andre Elna Møller, og er nærliggende i lyset af udgravninger der blev foretaget ved kirken i Starup i 1986 (DK XX 1954, s 418; Madsen 1987; Madsen 1999, s 135ff). Der blev ved udgravningerne fundet spor af sæsonbebyggelse, og især fundet af store mængder importkeramik peger i retning af, at der er tale om en handelsplads, der har været i funktion frem til engang i 1100-tallet (Madsen 1987, s 206ff). Det er derfor oplagt at se fundet i forbindelse med det forreste led i stedsnavnet Starup – nemlig 'Stath', med betydningen 'landingsplads' (DS 4 II, 1942, s 100). Ved udgravningerne blev der lokaliseret en grøft, der afgrænsede handelsområdet fra kirkegården, og fundet af en del frådstensrester viste,

Figur 5. Kort over Haderslev N med rekonstruktion af sognegrænserne omkring Haderslev. Efter Fangel 1978.

at pladsen har været i funktion ved kirkens opførelse. Ved nyligt foretagne udgravninger er der identificeret spor efter 2-3 bygninger, der vidner om permanent beboelse på stedet (personlig meddelelse Lennart S. Madsen, Haderslev Museum). Sammenhængen mellem kirkebyggeriets forløb og handelspladsens skæbne er oplagt. I forbindelse med – eller som en konsekvens af købstadsdannelsen er det ældre handelsområde i Starup ophørt med at fungere. Stedet har mistet sin position, og baggrunden for det markante kirkebyggeri er forsvundet. Haderslev har nu været i centrum for området, og det ændrede forhold afspejles af, at kirken i Starup ved en inkorporation blev tillagt kapitlet ved Vor Frue kirke. Ser vi på sognegrænserne, afspejler den udvikling sig også. Sognegrænsernes forløb omkring

bydannelsen i middelalderen er vanskelige at vurdere, men det er muligt at slå nogle få ting fast. (Fig. 4.)

Kirken og den tidligste bydannelse er placeret på den sandknold, der var overfartsstedet mellem områderne nord og syd for Haderslev fjord og de sumpede områder, der i dag er Haderslev dam. Og oprindeligt har Skt. Sørenskirken i Gammel Haderslev sogn formentligt været placeret i sit eget sogn – ikke i købstaden som idag. Hvis vi lader os vejlede af de nuværende sognegrænser i øvrigt kan en skitse af sognegrænserne på det grundlag tegnes.

Vor Frue sogn er nærmest beliggende i Gammel Haderslev sogn. Dannelsen af købstaden med Vor Frue kirke har sammen med vådområderne

afskåret den sydligste del af Gammel Haderslev sogn fra resten af sognet, således at den på den måde nærmest udgør en enklave. Konklusionen må blive, at Gammel Haderslev sogn oprindeligt har udgjort et større område, men er beskåret ved bydannelsen, og forholdene omkring sognegrænserne bekræfter på den måde indtrykket af, at Vor Frue Kirke først på et forholdsvist sent tidspunkt har fået den dominerende position i området – For den tidligste periode må opmærksomheden samle sig om kirken i Starup.

Hvordan forholder det sig nu alt sammen til kapelbetegnelserne? Som nævnt, var både Skt. Søren's kirke og Starup kirke i 1309 inkorporeret pleno iure, men kun Skt. Søren's blev omtalt som et kapel. De to kirker var altså underlagt kapitlet i Haderslev på den samme måde, men de har åbenbart ikke haft samme status. Det er nærliggende at se en sammenhæng med forholdene i tiden før købstaden. Her var Starup jo den absolut mest markante enhed i området, og forskellen på kirkebygningerne er så markant, at de forskellige betegnelser der anvendtes i 1309 fremstår som et sandsynligt levn af et forhold mellem kirkerne, der eksisterede i den tidlige periode før Haderslev købstad opstod. På den baggrund kan vi altså samlet forestille os et forløb, hvor frådstensbasilikaen ved Starup i en tidlig fase har udgjort den absolut mest markante enhed i området. En række rettigheder ved Skt. Søren's kirke været tillagt kirken i Starup, og Skt. Søren's har derfor været et kapel. Ved etable-

ringen af den nye købstad er et område blevet udskilt fra Skt. Søren's sogn, og kirken ved Starup har mistet sin position. I den forbindelse har Skt. Søren's reducerede rolle på en eller anden måde fået lov til at bestå – måske er forholdet mellem kirkerne overgået til Vor Frue kirke i Haderslev – og Skt. Søren's omtales derfor stadigvæk som kapel i 1309.

De fire kapeller – Grarup, Åstrup, Moltrup og Bjerning – blev i 1406 underlagt kapitlet i Haderslev, på samme måde som andre kirker i området, der ikke blev betegnet som kapeller (f. eks. Halk, DK XX 1954, s 449). Det kan derfor ikke være det nye forhold til kapitlet, der ligger bag kapelbetegnelsen. Som sagt, ligger kapellerne i en halvcirkel omkring kirken i Starup, og sognenes omfang peger i retning af, at vi har med de ringest funderede sogne i området at gøre. – Især Grarup sogn er i kraft af sit omfang og kirkebygningens fremtræden så markant ringere, at det sammen med sin placering fremstår som en sandsynlig udskillelse fra Starup sogn (vurderingen af sognenes omfang bygger på Trap bd. X 1). En forbindelse til Øsby sogn kan ikke afvises, men ikraft af kapellernes placering med det markante anlæg i Starup i midten forekommer en forbindelse hertil mest nærliggende. – Samlet peger forholdene faktisk i retning af en forbindelse mellem kapelbetegnelserne og Starups markante fremtræden, og det er derfor en mulig hypotese, at en række rettigheder ved de fire kapeller oprindeligt har været tillagt kirken i Starup, og at den reducerede position

META NR 1 2002

på en eller anden måde har fået lov at bestå, indtil de inkorporeres i 1400-tallet. Det kan dermed hævdes, at ujævnhederne i sognenettet er levn af forhold i 1100-tallet, hvor frådstenskirken ved Starup blev opført. Selv om vi ikke har bevæget os tilbage i 1000-tallet – til tiden før tiendebetalingen blev almindelig i Danmark – så får vi efter min mening et muligt indblik i et levn af en tidlig differentieret kirkestruktur med Starup i rollen som en slags hovedkirke.

Hvad så med undersøgelsens overordnede tema om forholdet mellem sognedannelsen og magten? Udgangspunktet for min undersøgelse er placeringen af kongsgårde og andre former for godskoncentrationer, men også kirker hvor der er anledning til at tilskrive bisper de oprindelige ejendoms- eller patronatsrettigheder er inden for interessefeltet, hvilket nu ikke er tilfældet for nogen af kirkerne i Haderslev herred. Endelig må forholdet til herredet, jo siges at være relevant i lyset af den hidtidige forskning. En vurdering af bebyggelsens udvikling i lyset af stednavnematerialet vil være oplagt at inddrage, men udelades her af hensyn til fremstillingens omfang. Ifølge Kong Valdemars Jordebog havde kongen i starten af 1200-tallet jord i Gammel Haderslev, Moltrup, Vilstrup og Hoptrup sogne, men altså ikke i Starup sogn og faktisk heller ikke i Haderslev by, selvom den toldafgift, der anføres for Haderslev herred i Hovedstykket, kan være betalt til en kongelig repræsentant i købstaden. (Aakjær 1926-1943, bd. 1, s 97). De kongelige

besiddelser kan altså ikke umiddelbart sættes i forbindelse med den mest markante af kirkerne. Ser vi på det spredte kendskab til den middelalderlige jordbesiddelse i øvrigt, bliver vi ikke meget klogere. Kirken i Starup kan nemlig ikke sættes i forbindelse med nogen kendt godskoncentration, og det tætteste vi kommer på folkene bag dens opførelse er faktisk, at det vel drejer sig om de personer, der opretholdt freden omkring handelspladsen. – Men det kan vi jo ikke engang påvise. Der kan på den anden side observeres nogle markante forskelle mellem sognene. Henrik Fangel har i en detaljeret undersøgelse af godsoverdragelserne til kapitlet i Haderslev identificeret mindst 10 større jordbesiddere, der omkring 1400 alle var bosat på Haderslev Næs – altså den nederste halvø – og i Hoptrup, Vilstrup og Halk sogne finder vi en række voldsteder, som nogle af disse jordbesiddere kan sættes i forbindelse med (Fangel 1978, s 5ff). I de nordligste sogne finder vi derimod kun ganske få tegn på lignende godskoncentrationer (Trap bd X 1, s 188ff samt 239ff). Nu er det jo ikke givet, at besiddelsesforhold omkring 1400 afspejler forhold i det 12. århundrede, men det er da påfaldende, at de sogne hvor vi finder godskoncentrationerne, alle er store og udstrakte enheder, og at kirkerne ikke er kapeller. Ingen af disse sogne fremtræder som sandsynlige udskillelser, deres arealer er væsentligt større end kapelsognenes, og de cathedraticumafgifter som kirkerne svarede til bispem i Slesvig, og som formentligt modsvarede sognenes

MORTEN PEDERSEN

Figur 6. Jellingherred med den nutidiges sognegrænser. Copyright, Kort&Matrikelstyrelsen, G24-98.

økonomiske kapacitet, er alle på 24 skilling mod kapellernes 12 og 6 skilling (Scriptores VII, s 456ff). Det er altså nærliggende at forestille sig, at kirkerne i de sydligste sogne har haft betydelige jordbesiddere i ryggen, og at de derfor har fået store tiendebetalende arealer og en selvstændig position, og at de derfor ikke er blevet kapeller. Det leder os hen til herredsinddelingen. For det er jo faktisk bemærkelsesværdigt, hvor centralt kirken i Starup er placeret i forhold til herredsgrænsernes forløb. Og det er ligeledes påfaldende, hvordan kapellerne tilsyneladende udviser en tendens til at være placeret langs med herredsgrænserne. På den baggrund kan man jo godt forestille sig en sammenhæng med herredsinddelingen. Men der er næppe grundlag for at tillægge kirken i Starup rollen som en tidlig herredskirke. De fire sydligste sogne på Haderslev Næs ser jo ikke ud til at være sekundære

i forhold kirken i Starup, og frem for et gennemført herredskirkesystem peger forholdene vel snarere i retning af en mere vildtvoksende kirkebestand med en vis anslutning til herredsinddelingen.

Kongensejendom og sognedannelsen

I en større undersøgelse vil det være relevant at belyse, om det har været muligt for andre end de involverede på Haderslev Næs at gøre en tilsvarende indsats for oprettelsen af tidlige centrale hovedkirker. Kan kongen i visse områder have været så indflydelsesrig, at han har spillet en sammenlignelig rolle? Vi finder næsten kun i Slesvig stift sognekirker, der betegnes som kapeller, og derfor virker det måske ikke oplagt at lave sammenligninger. Men overalt har vi jo det, man kunne kalde de fysiske

strukturer i sognedannelsen, og de kan jo sammenlignes. En undersøgelse vil derfor kunne koncentreres om, *hvorvidt der kan påvises ligheder mellem sognedannelser, som den vi finder i Haderslev herred, og sognedannelsen omkring sogne hvor vi finder kongsgårde.* Opgaven kan tilrettelægges på grundlag af Ebbe Nyborgs arbejde og Claus Blaabergs metoder til påvisning af sandsynlige sogneudskillelser. *Kan der påvises markante forskelle på kirkebygningerne og sognenes fremtræden således, at nabosogne til sogne med kongsgårde kan betragtes som sandsynlige sogneudskillelser? Og kan en oprindelig sammenhæng mellem sognedannelsen og herredsinddelingen tænkes?* Som udgangspunkt for undersøgelsen kan Kongelevlisten i Kong Valdemars Jordebog anvendes – ikke primært på grund af debatten om en særlig kategori af embedsgods, men fordi der er tale om en overskuelig række af lokaliteter, der må sættes i forbindelse med kongen (Aakjær 1926-1943, bd. 1, s 116ff; Fenger 2000, s 257ff). Flere lokaliteter kunne trækkes frem, men i to områder med kongelev foreligger der allerede forskning, der kan inddrages for at antyde perspektiverne i en fortsat forskningsindsats – nemlig omkring kongelevet i Jelling og i tre af herrederne ved Limfjorden.

Sognedannelseni Jellingherred

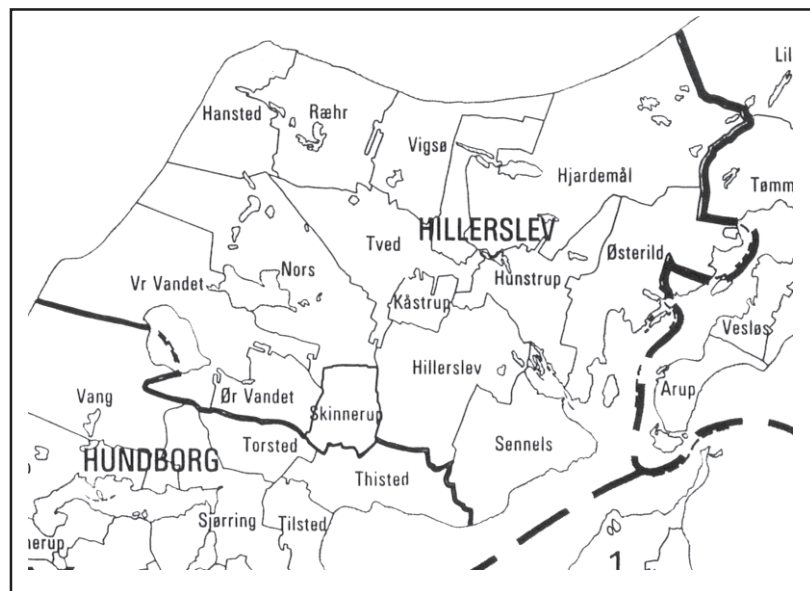
Jelling har været genstand for en omfattende interesse i forskningen – både forholdene omkring højene, runestenene og kirken samt ved vurderinger af Jellingkongedømmets

rolle i den tidligste stiftsinddeling (f. eks. Nyberg 1982, s 15ff). I denne sammenhæng er de arkæologisk påviste trækirker, der har været forgængere for den nuværende stenkirke, af særlig interesse. Trækirkerne har nemlig alle været væsentligt større end stenkirken, og derfor var trækirkerne faktisk blandt de få kirker, som Ebbe Nyborg tilføjede en særlig rolle i en tidlig betjening af et stort område ud over det senere sogns areal (Nyborg 1986, s 28ff). Den senere sogne-stenkirkes mindre omfang skulle så være resultatet af en fremskreden sognedannelse, hvor kirken ikke længere skulle stå til rådighed for andre, end de folk der boede i sognet. Nyborg fandt sin antagelse om en særlig dåbsfunktion bekræftet i den kalkmalede Johannes døber-serie, som stenkirken har været udsmykket med, og han pegede på, at blandt andet Jelling sogns placering som *"det største og folkerigeste sogn i herredet"* var et indicium på kirkestedets høje alder (Nyborg 1986, s 31). Der er da også visse ligheder med Haderslev herred. (Fig. 6)

I Kong Valdemars Jordebog omtales herredet som Jelling herred, og dermed er det oplagt at fremhæve forbindelsen mellem hovedkirken, og den lokalitet der havde en så markant position, at herredet oprindeligt fik navn efter den (Aakjær 1926-1943, bd. 1, s 97). På det grundlag kan man forestille sig en sammenhæng med herredsinddelingen. Senest 1338 er herredet imidlertid omtalt som Tørrild herred efter en lokalitet i Nørup sogn (Trap bd VIII 3, s 1085). Kirkerne i

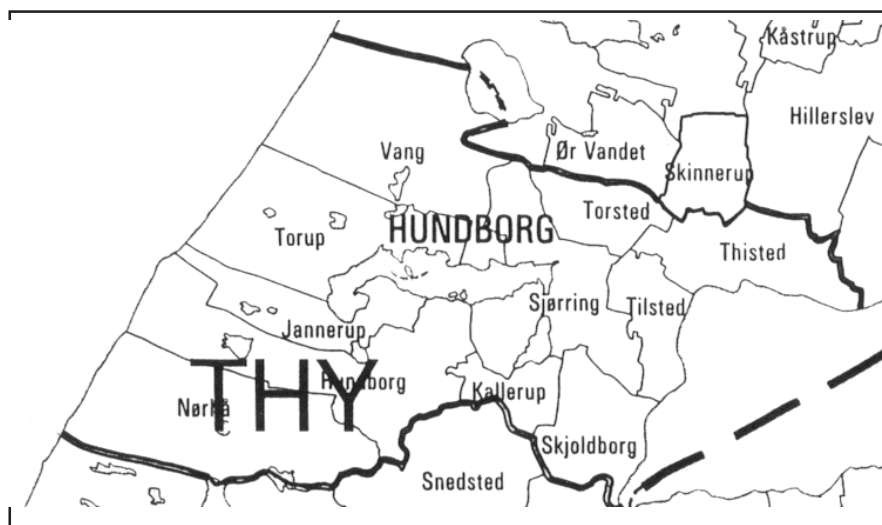
MORTEN PEDERSEN

Figur 7. Hillerslev herredsinddeling 1656. Efter Frandsen 1984.

herredet har oprindeligt alle været romanske anlæg med kor og skib opført i granit og for de flestes vedkommende i et vist omfang også af frådsten (se Trap bd VIII 3, s 1085ff). Der har ud over de nuværende sognekirker været mindst to kirker – én på Klausholm mark i Gadbjerg sogn og én i Åst i Lindeballe sogn (Trap bd. VIII 3, s 1098, 1102). Om de har fungeret som sognekirker, er uvist. Især for bygningen i Åst er det tænkeligt, idet den anføres i kirkelisten i Ribe Oldemoder, men allerede da betegnes som *'desolata'* – et eventuelt sogn må derfor tidligt være lagt til Lindeballe sogn (RO, s 110). Ud over en dekoreret tympanon ved Skibet kirke fremstår alle kirkerne stort set uden markante romanske

udsmykninger. En vurdering af sognenes omfang er vanskeliggjort af jordenes meget forskellige boniteter. Ifølge Kristian den femtes matrikel fra 1682, er hartkornstallene for de meget store sogne med sandjorde mod vest således mindre end tallene for de arealmæssigt mindre sogne mod øst (Pedersen 1928, s 129ff). Omkring Jelling er sognenes hartkornstal ensartede. Jelling sogn fremstår ganske vist som det rigeste i herredet, men forskellen til Nørup, Bredsten og Skibet sogne er absolut ikke stor – antallet af tønder hartkorn er omkring 250. I lyset af kirkernes og sognenes fremtræden er det altså svært at spore så markante forskelle, at der kan argumenteres for sogneudskillelser. – Med én undtagelse.

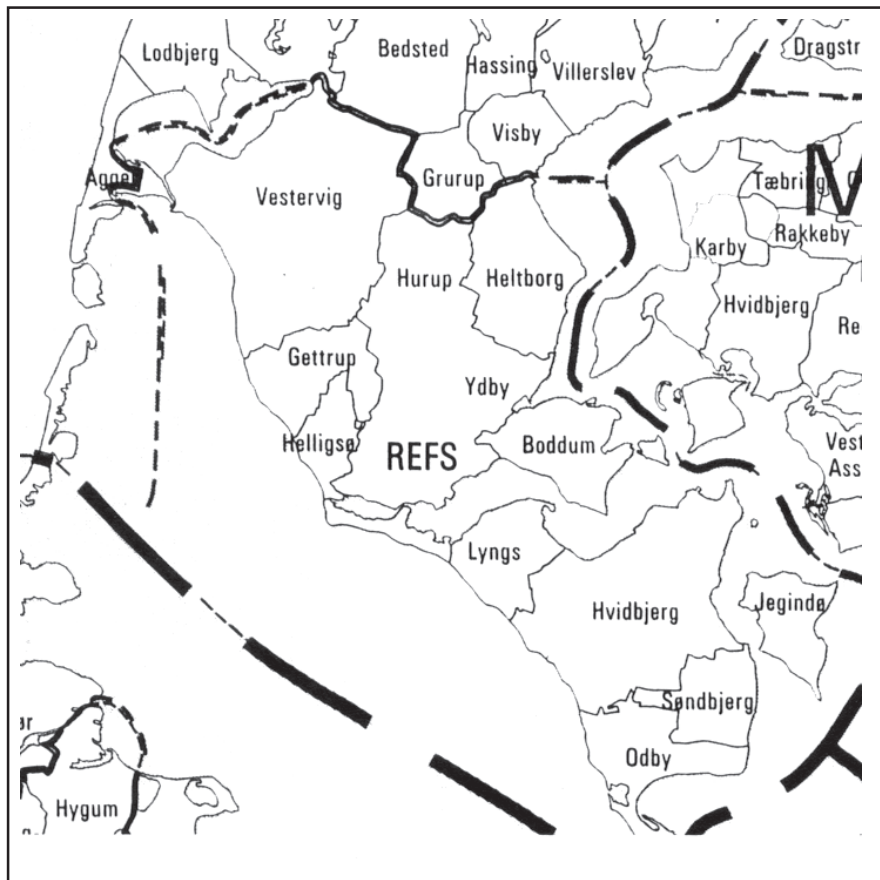
Figur 8. Hundborg herredsinddeling 1656. Efter Frandsen 1984.

Kollerup sogn er nærmest placeret i Jelling sogn, og fremstår med 1682-matriklens 122 tønder hartkorn som en markant ringere enhed end Jelling sogn med 256 tønder hartkorn. Det er vel rimeligt at sige, at Kollerup sogn på den måde ser ud til at være opstået ved en sogneudskillelse fra Jelling sogn. I lyset af sognenes fremtræden og de særlige omstændigheder omkring trækirkerne i Jelling er det altså nærliggende at konkludere, at vi her ser levnene af forholdet mellem en tidlig hovedkirke og mindst én af nabokirkerne, der først sent har fået lejlighed til at fungere som en selvstændig stiftelse. – Kongesædet kan altså sættes i forbindelse med en sognedannelse, der i høj grad fremtræder som sammenlignelig med forholdene omkring Starup i Haderslev herred, og analysen peger dermed i retning af, at kongen har

spillet en tilsvarende rolle i etableringen af det tidligste kirkelandskab. På trods af sammenfaldet med den lokalitet der har navngivet herredet, kan der i lyset af sognemønstrerets noget ensartede fremtræden imidlertid ikke argumenteres for et gennemført herredskirkesystem. Ligesom i Haderslev herred peger forholdene vel snarere i retning af en mere vildtvoksende kirkebestand.

Sognedannelseni Hillerslev, Hundborg og Refsherreder

Kongelevene i kirkebyerne Hillerslev, Sjørring og Vestervig i Hillerslev, Hundborg og Refs herreder i Thy ved Limfjorden var omfattet af Claus Blaabergs arbejde fra 1992, hvor han via arkæologiske kildegrupper argumenterede for sandsynlige sogneudskillelser i

Figur 9. Refsherredsinddeling 1656. Efter Frandsen 1984.

området. Ingen af sognekirkerne betegnes som kapeller i det skriftlige kildemateriale, og en diskussion af differentierede kirke-strukturer med *ecclesia/capella*-kategorier indgik derfor ikke i Blaabergets arbejde. Uden at gå i detaljer skal vi nu se nærmere på hans argumentation, for på det grundlag at vurdere om nabosogne til sogne med kongsgårde fremstår som sandsynlige sogne-udskillelser, og om kongen dermed kan sættes i forbindelse med forhold, der er sammenlignelige med sogne-dannelsen i Haderslev herred.

På grund af naturlige afgrænsninger i landskabet opdelte Blaaberget sin gennemgang af Hillerslev herred i en østlig, en nordlig samt en sydlig del (Blaaberget 1992, s 79ff). I det østlige undersøgelsesområde – sognene Hunstrup, Østerild og Hjørdemål – fremstår sognene ensartede, og dermed uden tegn på sogneudskillelser. I den nordlige del – sognene Hansted, Røer og Vigsø – fremstår Vigsø kirke som en ubestemmelig bygning opført af flint og limsten, mens Røer og Hansted kirker er romanske

granitbygninger. Hansted kirkes grundplan er traditionel, mens den meget store Ræer kirke har været udformet som et latinsk kors. Ifølge 1682-matriklen er Ræer sogns hartkornstal størst. Ræer kirke og sogn er altså særligt fremtrædende, og Blaabergh konkluderede derfor, at Hansted og Vigsø sogne er sandsynlige udskillelser fra Ræer sogn. Kirkerne i den sydlige del er alle romanske kvaderstensanlæg. I lyset af kirkernes arealer, en statelig udformning af Hillerslev kirke med en rigt udsmykket apsis og en romansk vestportal ved Nors kirke kan de to kirker betegnes som særligt fremtrædende. Ser vi på 1682-matriklen fremstår Hillerslev sogn som væsentligt rigere end nabosognene Kåstrup og Skinnerup, mens Nors sogns hartkornstal er markant større end Øster Vanned og Skinnerup sogne. Kåstrup sogn kan derfor i lyset af de markante forskelle på kirkebygningerne og sognenes fremtræden betragtes som en sandsynlig udskillelse fra Hillerslev sogn, Skinnerup sogn kan være udskilt fra enten Nors eller Hillerslev sogne, mens forskellene på Øster Vanned og Nors sogne ligeledes peger i retning af en udskillelse.

I Hundborg herred fandt Blaabergh på grund af naturlige afgrænsninger forbindelser usandsynlige mellem Torup og Jannerup sogne og mellem Kallerup og Sjørring/Hundborg sogne (Blaabergh 1992, s 90ff). Jannerup og Kallerup kirker rummer gotiske træk, mens alle de øvrige bygninger er romanske kvaderstensanlæg. Sjørring kirke og sogn fremstår mest markant

i herredet. Kirken er arealmæssigt absolut den største, og den er rigt udsmykket med blandt andet to imponerende portaler. På kirkegården finder vi en række særprægede romanske gravsten med blandt andet gavlstene og en afbildning af en gejstlig. Nabosognet Torsted er udstyret med en noget mindre kirke uden tilsvarende markante kendetegn, og sammen med en noget lavere hartkornsangivelse i 1682 kan sognet betragtes som en sandsynlig udskillelse fra Sjørring sogn. Tilsvarende forhold gør sig gældende for Tilsted sogns vedkommende, men situationen er her svær at gennemskue, da forholdene før den senere købstadsdannelse i Thisted er vanskelige at belyse. Forholdet mellem Sjørring, Hundborg, Vang og Skjoldborg kirker og sogne kan desuden vurderes og i lyset af store forskelle på kirkeskibenes arealer, på 1682-matriklens hartkornstal og i kraft af Sjørring kirkes i øvrigt markante fremtræden kan Skjoldborg og Vang og Torup sogne betragtes som sandsynlige udskillelser fra Sjørring sogn. Sjørring er imidlertid ikke det eneste sogn, hvorfra udskillelser kan have fundet sted. Således anførte Blaabergh, at Jannerup sogn på grund af den gotisk prægede kirkebygning og et noget lavere hartkornstal i 1682 kan være udskilt fra Hundborg sogn, ligesom Kallerup sogn af de samme årsager kan være udskilt fra Skjoldborg sogn. Herudover mente Blaabergh, at Torup kan være udskilt fra Vang sogn. Både Skjoldborg og Vang sogne fandt han, som nævnt, kunne være udskilt fra Sjørring sogn, men han gik ikke nærmere ind på spørgsmålet om en sognedannelse i mere end to led.

MORTEN PEDERSEN

For Refs herreds vedkommende fandt Blaaberg forbindelser mellem den nordlige del, halvøen Thyholm, Bodum og Jegindø usandsynlige (Blaaberg 1992, s 107ff). Vestervig kirke og sogn er markant mest fremtrædende i herredet. Sognekirken, der nu er erstattet af augustinerkannikkernes kirke, har været en rigt udsmykket korskirke sandsynligvis udstyret med et tårnanlæg. Kirken har både med og uden sideskibene haft et væsentligt større areal end de øvrige kirker i herredet, der alle har været romanske kvaderstensanlæg – udover den nu forsvundne gotiske teglstenskirke i Agger sogn. Vestervig sogns hartkornstal var i 1682 det største i herredet – og i udtalt grad større end en række af nabosognerne. På grund af de markante forskelle på kirkebygningerne og sognenes fremtræden kan Hurup og Gettrup sogne – eventuelt med det 'indskrevne' Helligsø sogn – derfor betragtes som sandsynlige udskillelser fra Vestervig sogn, men en forbindelse til det store Ydby sogn kan imidlertid heller ikke afvises. For Hvidbjerg halvø fandt Blaaberg, at Hvidbjerg sogn i kraft af 1682-matriklen må betegnes som så fremtrædende, at det nok oprindeligt har været det eneste sogn, mens de andre enheder er udskillelser.

De tre kongelever i Thy er altså alle beliggende i sogne, der er blandt de mest markante i herrederne. En lang række af nabosognerne er væsentligt mindre fremtrædende enheder, og flere af dem kan opfattes som udskillelser fra 'kongelevs-sognerne'. Sognedannelsen omkring kongelev-

ene fremtræder altså med store ligheder til forholdene omkring Starup i Haderslev herred, og materialet peger dermed i retning af, at kongen har spillet en sammenlignelig rolle ved det tidlige kirkelandskabs etablering. Det synes nærliggende at drage paralleller mellem kapellerne i Haderslev herred og argumentationen for sogneudskillelser fra 'kongelevs-sognerne' og dermed at antage, at kirkerne ved kongelevene har fungeret som en slags hovedkirker. Kongelevenes placering i herrederne må siges at være relevant i den sammenhæng. Ligesom Starup kirke i Haderslev herred er kirkerne ved kongelevene nemlig iøjnefaldende centralt beliggende i forhold til herredsgrænserne, og for Hillerslevs vedkommende ved den lokalitet der har navngivet herredet. På det grundlag kan man godt forestille sig en sammenhæng mellem herredsinddelingen og etableringen af særlige hovedkirker på kongens initiativ. Men i lyset af at en række af de øvrige sogne i herrederne absolut ikke fremstår som sekundære i forhold til sognerne med kongelevene – ja endda i flere tilfælde også ser ud til at have været udsat for udskillelser – er der heller ikke her grundlag for at argumentere for et gennemført system med såkaldte herredskirker.

Afslutning

Den gamle debat i Danmark om konflikter mellem konge og kirke i den tidlige middelalder er i en del af den nyeste forskning blevet omskrevet til, at kirken var et redskab i en politisk

kultur, der var domineret af personlige alliancer og individuelle netværk (se Hermanson 2000, s 167). Det er nærliggende at anlægge et lignende perspektiv på denne artikels tema. Ved etableringen af særlige hovedkirker ved egne eller til bisperne overdragne besiddelser tilvejebragte samfundets elite de vigtigste åndelige fornødenheder, og bandt dermed befolkningen til sig ved personlige relationer, hvor et afgørende element var kontrol med den enkeltes frelse. Som vi har kan der påvises ujævnheder i middelalderens danske sognestruktur, der kan betragtes som levn af et tidligt differentieret kirkelandskab, men en lang række spørgsmål må jo nok siges endnu at være uafklarede. Der synes først og fremmest at være behov for at afgøre, hvorvidt de træk, der er fremhævet ovenfor, er enkeltstående og tilfældige, eller om de er udtryk for gennemgående tendenser i sognedannelsesforløb, hvor kongens initiativer kan formodes at have spillet ind. Et andet oplagt sted at tage fat vil

være de kirker, hvor det skriftlige kilde materiale giver anledning til at tilskrive bisperne besiddelsesrettighederne i den tidlige middelalder. Det vil være relevant at analysere, om sognedannelsen omkring bispens kirker udviser ligheder med forhold, som dem vi ser i Haderslev herred. Finder vi her særlige tendenser i materialet? I lyset af de forhold der er trukket ind i denne artikel, skulle perspektiverne i en større undersøgelse gerne være klarlagt. Kildegrundlaget er svært at håndtere, og problemerne ved en retrospektivt anlagt undersøgelse er mange. Risikoen for cirkel slutninger ligger lige for. Men i det omfang at der kan tilvejebringes resultater, vil de udgøre vigtige bidrag til diskussionen af faktorerne bag vores kulturlandskabs tilblivelse.

Morten Pedersen er Ph.d.-studerende ved
Institut for historie, internationale studier og
samfundsforhold ved Ålborg Universitet.

Noter

Artikleren er en arbejdet version af et oplag holdt ved et seminar om sognedannelsen i maj 2001 ved Arkeologiska Institutionen Lunds Universitet. Takti folkene her for konstruktive kommentarer. Ligeledes takti Tore Nyberg (Odense), Lennart S. Madsen (Haderslev), Bo Gregersen (Brøndstrup) og Ebbe Nyborg (København) for kritiske gennemlæsninger af manuskriptet.

Litteratur

- ¥Blair, John (Red.). 1988. Minsters and Parish Churches.
- ¥Blair, John & Sharpe, Richard (Red.). 1991. Pastoral care before the Parish.
- ¥Blaaberg, Claus. 1992. Sognedannelsen i dansk middelalder.
- ¥Boyd, Catherine E. 1952. Tithes and Parishes in Medieval Italy. The Historical Roots of a Modern Problem.
- ¥Christensen, C.A. 1960. Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437. *Historisk Tidsskrift*. 11. rk. 6. bd.
- ¥Dahlerup, Troels. 1956. Sogn og pastorat. *Fra Viborg Amt*
- ¥Dahlerup, Troels. 1968. Det danske sysselprovsti i middelalderen.
- ¥Danmarks Kirkefl. (Udg.) Nationalmuseet. 1933 ff. (forkortes DK).
- ¥Danmarks Stednavne fl. (Udg.) Stednavneudvalget. 1922 ff. (forkortes DS).
- ¥Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein 1-11. Sauerermann et al. (eds.). Berlin, München 1939-85. (1-8, 1939-57: des Provinz Schleswig-Holstein). (forkortes KDM).
- ¥Diplomatarium Danicum fl. (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1938 ff. (forkortes DD).
- ¥Erbe, Michael. 1969. Studien zur Entwicklung des Niederkirchenwesens in Ostsachsen vom 8. bis zum 12. Jahrhundert.
- ¥Fangel, Henrik. 1978. Herremændene i Haderslev i middelalderen. *Sjænderjyske rbøger*.
- ¥Fenger, Ole. 2000. Konge og krongods. *Historisk Tidsskrift*. Bd. 100, 2.
- ¥Frandsen, Karl-Erik (red.). 1984. Atlas over Danmarks Administrative Inddeling.
- ¥Gaasch, Karl-Heinz. 1978. Die Mittelalterliche Pfarrorganisation in Schleswig-Holstein. *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*. Band 2. (Red.) Andrea Boockmann m.fl.
- ¥Grecki, Piotr. 1993. Parishes, Tithes and Society in Earlier Medieval Poland, ca. 1100-1250.
- ¥Gregersen, H.V. 1985. Det middelalderlige Kollegiatkapitel i Haderslev og det embedsområde, Barved syssels provsti. *Sjænderjyske rbøger*.
- ¥Gregersen, H.V. 1990. Detskoven i Sjælland. Hvorfor?
- ¥Hansen, Reimer. 1894. Beiträge zur Geschichte und Geographie Nordfrieslands im Mittelalter. *Zeitschrift für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte*. Vierundzwanzigster Band
- ¥Hansen, Reimer & Jessen, Willers (Red.). 1904. Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig. *Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. Sechster Band

- ¥Hase,Patrick.1988.TheMotherChurchesofHampshire.*MinstersandParishChurches*(Red.)JohnBlair.
- ¥Hermanson,Lars.2000.Si kt,v nnerochmakt.
- ¥H mberg,AlbertK.1953.StudienzurEntstehungdermittelalterlichenKirchenorganisationinWestfalen.
Westf lischeForschungen
- ¥Jensen,H.N.A.1840-41.VersucheinerkirchlichenStatistikdesHerzogthumsSchleswig.Flensborg.
- ¥Kriens,Hubert.1968.DieFr henSteinkirchenD nemarks.Dupl.DissertationderPhilosophiscenFakult t
derUniversit tHamburg.
- ¥Kristensen,HansKrongaard.1999.KirkerogKlostre*MiddelalderensDanma*(Red.)PerIngesmannfl.
- ¥Kuhlmann,HansJoachim.1958.*BesiedlungundKirchspielorganisationderLandschaftAngelnimMittelalter*
Neum nster.
- ¥Mackeprang,M.1954.S;nderjyllandspolitiskeogadministrativeforhold.DKXX,s31ff.
- ¥Madsen,LennartS.1987.Starupfundet!*S;nderjyskM nedsskrift*
- ¥Madsen,LennartS.1992.Haderslevi1292. *S;nderjyskM nedsskrift*
- ¥Madsen,LennartS.1999.DienordschleswigschenSt dteimMittelalte*Offa56* .
- ¥Nyberg,Tore.1982.Grenzenerz hlenGeschichte.*ZeitschriftderGesellschaft f rSchleswig-Holsteinische*
Geschichte.Bd.107 .
- ¥Nyborg,Ebbe.1974.Egenkirke-patronatsretoginkorporation.Dupl.specialeafhandling.
- ¥Nyborg,Ebbe.1979.Enkeltm ndogf llesskaberioorganiseringenafdetromanskesognekirkebyggeri.
StrejflysoverDanmarksbygningskultur.FestskrifttilH.Langbe(Red.)RobertEgevang.
- ¥Nyborg,Ebbe.1985.Dentidligesognekirke-inkorporation*FestskrifttilTroelsDahlerup*(Red.)Aage
Andersenm.fl.
- ¥Nyborg,Ebbe.1986.Kirke-sognedannelse-bebyggelse*Stikuin12*.
- ¥Pedersen,Henrik.1928.DedanskeLandbrug.
- ¥Rahmqvist,Sigurd.1996.S tesg rdlochods.
- ¥*RepertoriumDanicumRegniDanicilMedi valis,2.Rk.I-IX(1451-1513)*(Udg.)Will.Christensen.1928-39.
(forkortesRepertorium).
- ¥*ScriptoresRerumDanicarumMediifivi,VI1792*.(Udg.)JacobusLangeb k.(forkortesScriptores).
- ¥Skre,Dagfinn.1995.Kirkenf;rsognet.DentidligstekirkeordningeniNorge&l; tetmellomhedendomog
kristendomiNorge(Red.)HansEmilLid n.
- ¥Skre,Dagfinn.1998.Herred;mmet.Bosetningogbesittelsep Romerike200-1350e.Kr.
- ¥Smedberg,Gunnar.1973.Nordensf rstakyrkor.
- ¥Trap,J.P.1953-72.Danmark.Femteudgave.I-XV.(Red.)N.Nielsenetal.(forkortesTrap).
- ¥Unverhau,Henning.1990.UntersuchungenzurhistorischenEntwicklungdesLandeszwischenSchleiund
EiderimMittelalter.
- ¥Aakj r,Svend(Udg.).1926-1943.KongValdemarsJordebog.

LARS HERMANSSON

Kungahällas maktbas

Staden i dess sociopolitiska och ideologiska kontext: 1123-1135

Lars Hermansson

Abstract

Kungahälla as a Power-base. The Town in its Socio-political and Ideological context: 1123-1135

On St. Laurentius day, the tenth of August in 1135, a great Vendic armada sailed all the way from Pomerania to southern Bohuslän and devastated the Norwegian town Kungahälla. In this article this specific event functions as a point of departure in order to analyse the relations between the Norwegian Kings and the Slavonic Princes during the period 1123-1135. An attempt has been made to analyse the function of a medieval town from other angles than the strict economical one. By placing the town Kungahälla in a wider sociopolitical and ideological context, it is possible to show that a medieval town could represent different aspects of power. Kungahälla was a sociopolitical centre - a military meeting-place (for offensive actions) - and probably the place also had a particular ideological significance, as representing a new kind of Catholic Christian ruler ship, first and foremost connected to the Norwegian King Sigurd Jorsalafar. The conclusion is drawn that the clashes of interests during the period were closely connected to individuals, and groups of individuals. In this context, specific localities were associated with specific power-holders. Consequently Kungahälla was ravaged by the Vends because it was associated with certain Norwegian Kings and their allies.

Inledning

På Lavransvakedagen, den tionde augusti år 1135 seglade en stor vendisk flotta hela vägen från Pommern till södra Bohuslän, där man anföll och plundrade den norska staden Kungahälla. Detta anfall har blivit ihågkommet som en stor katastrof i norsk-isländska källor, och författare

som t.ex. Snorri Sturluson förmedlar en dramatisk skildring av attacken. Denna händelse kommer här att bilda utgångspunkt för en analys av relationerna mellan de norska kungarna och de slaviska furstarna under perioden 1123-1135. Syftet är att omvärdera vendernas roll som politiska aktörer i Östersjön mot bakgrund av de slaviska furstarnas medlemskap i de

META NR 1 2002

nordeuropeiska allianssystemen. Tidigare forskning har allt som oftast behandlat de tidigmedeltida Skandinaviska städerna utifrån ekonomiska perspektiv. Här kommer i stället Kungahälla att analyseras utifrån en annan infallsvinkel där staden tolkas som en maktbas på grund av dess sociopolitiska, ideologiska och militära betydelse.

Under medeltiden utgjorde Kungahälla det norska kungadömet utpost mot söder. Staden låg i ett omtvistat gränsområde, där danska, norska och svenska kungar strävade efter att hävda sina politiska och ekonomiska intressen. I detta område spelade Göta älv en betydande roll som en handelsled, vilken förband det svenska inlandet med Skagerack och Kattegatt. Kungahälla stod på sin höjdpunkt framförallt under 1200-talet. Staden var då ett av det norska rikets viktigaste handelscentra, samtidigt som platsen fungerade som kungadömet port mot Europa.

Här är det dock Kungahällas tidigaste historia som står i fokus. Snorri Sturluson skriver i *Heimskringla* att den norske kungen Sigurd Jorsalafar lät stärka handelsplatsen i Kungahälla så mycket att det var den: ”mäktigaste platsen i Norge” (Hkr. III, kap. 32, s. 275). Detta är dock sannolikt en stark överdrift. Arkeologiska utgrävningar har visat att Kungahälla under dess tidiga fas hade en mycket blygsam bebyggelse och fynden av hantverk och handel är nästan obefintliga (J. Rytter, 2001, s. 44). Staden kan därför under denna period inte betraktas som någon betydande handelsplats.

Trots detta kom Kungahälla att ut-

göra målet för ett mycket omfattande vendiskt anfall år 1135. Denna attack, som anfördes av den pommerske fursten Ratibor, finns detaljerat beskriven i Snorris *Heimskringla*. Snorris berättelse om det vendiska överfallet har karaktären av en ögonvitnesskildring, vilket kan förklaras som ett resultat av att författaren har hämtat uppgifter från sin fosterfader och läromästare Jón Loftsson, som under sin barndom bodde i staden. Furst Ratibors anfall kommer här att utgöra utgångspunkten i ett försök att placera Kungahälla inom dess sociopolitiska och ideologiska kontext under 1100-talets första årtionden.

Furst Ratibors anfall mot Kungahälla r1135

I *Magnus den Blindes och Harald Gilles saga* finner vi Snorris ödesmättade skildring av den vendiska attacken mot Kungahälla. Förebådad av en rad omen anländer furst Ratibors väldiga armada bestående av 660 skepp till staden den 10 augusti, 1135. Författaren uppger att ombord på varje fartyg fanns 44 man och två hästar (Hkr. III, kap 10, s. 290). Utöver Ratibor, anfördes flottan av hans systemson Dunimiz och en hövding vid namn Unibur. Snorri betonar vid upprepade tillfällen att vunderna var hedningar och berättelsen bär stundtals drag av en klassisk helgonlegend (L. Lönnroth, 2001, s. 21).¹

I Kungahälla fanns vid tidpunkten för anfallet ingen kung närvarande, varför stadsinvånarna tvingades försvara staden på egen hand. De bjöd ett tappert motstånd, men vunderna intog

LARS HERMANSSON

Figur 1. Platsen för det medeltida Kungahälla i nordostre delen av den arkeologiska undersökningen genomförd av riddarhuset i slutet av 1800-talet. Teckning av Gustaf Bruswitz, intendent vid Göteborgsmuseer 1865-91. Uppsalauniversitetsbibliotek.

stadens försvarsbefästning och brände Kastalakyran. En central roll i Snorris berättelse spelar kyrkans relik då författaren berättar att Ratibor skall ha beslagtagit en flisa från Kristi kors, ett relikskrin och en plenariebok. Korsreliken uppges dock ha återbördats till stadens präst. Venderna skall sedan ha tagit flera fångar och med ett rikt byte seglat tillbaka till Vendland. Snorri avslutar episoden med konstaterandet att: "handelsplatsen Kungahälla har aldrig fått samma storhet som den en gång hade" (*Hkr.* III, kap 12, s. 296).

Kungahällas skriftliga och arkeologiska material

Det finns dock anledning att förhålla sig skeptisk till Snorris bild av Kungahällas storhet, och då särskilt när det gäller framhållandet av stadens

ekonomiska betydelse. I själva verket var förhållandet snarare det motsatta. D.v.s. att det var först fr. om. senare delen av 1100-talet som staden växte till ett betydande kommersiellt centrum. En diskrepans råder således mellan arkeologiska och skriftliga vittnesbörd.² Kanske betonar Snorri, Kungahällas storhet i syfte att framhäva sin fosterfader Jón Loftssons ärorika förflutna. Den norske kungen Magnus Barfot uppges ha varit Jóns morfar, vilket i sin tur måste ha inneburit att den ryktbare korsfararkungen Sigurd Jorsalafar var hans morbror. Denna ädla härstamning kan således ha varit anledningen till att islänningen Jón Loftsson uppfostrades och växte upp i en norsk kunglig, aristokratisk miljö.

Kungahälla nämns för första gången i det skriftliga källmaterialet på 1130-talet av den anglo-normandiske his-

Figur 2. Flygfoto över Kungahälla (Efter Andersson & Carlsson 1991).

torieskrivaren Ordericus Vitalis. Författaren räknar upp Kungahälla som en av det norska rikets *civitates*, tillsammans med Bergen, Kaupangr, Borg, Oslo och Tønsberg (Ordericus Vitalis, bok X, kap. 6, s. 220). Emellertid visar det arkeologiska materialet från Kungahälla att staden i motsättning till handelscentra som t.ex. Bergen och Kaupangr, knappast kan ha varit en stationär handelsplats. Arkeo-

logiska fynd av aristokratisk karaktär tyder dock på att Kungahälla under dess tidigaste fas ändå måste ha haft någon form av politisk betydelse.

Den stora frågan är då varför ett så massivt vendiskt anfall riktades mot staden? Kungahälla bör vid denna tidpunkt inte ha utgjort någon konkurrent till vendiska handelsintressen (en slavisk tinnring är det enda materialet

LARS HERMANSSON

som vittnar om kontakter med slaviska områden). Inte heller tycks utsikterna till ett rikt byte ha varit särskilt stora, med tanke på de få arkeologiska fynden av handelsverksamhet. Trots dessa förhållanden vittnar de skriftliga källorna om ett omfattande, noggrant planerat företag. Snorris uppgift om att den vendiska armaden skall ha bestått av 660 skepp är sannolikt en stark överdrift. Det nordiska källmaterialet rörande 1100-talet beskriver sällan flottor på över 300 skepp.

Informationen att vunderna bar hästar med sig på skeppen är emellertid intressant. Detta är sannolikt den enda källa som berättar att vunderna tog med sig ett sjöburet kavalleri på sina krigsföretag. Expeditionen synes därför inte ha varit en vanlig vendisk plundringsräd med det främsta syftet att roffa åt sig så mycket byte som möjligt. Furst Ratibors militära operation måste ha haft ett specifikt ändamål. För att få svar på vilket detta syfte kan ha varit måste vi gå tillbaka till årtiondena före år 1135, detta för att kunna placera Kungahälla i en vidare historisk kontext.

Sigurd Jorsalafar: den katolska kristenhetens svarare i norr

Kungahälla är intimt förknippad med den norske kungen Sigurd Jorsalafar som regerade mellan åren 1103 till 1130. Under de första två årtiondena delade han kungamakten med sina bröder Øystein och Olav, men efter den sistnämnde broderns död år 1122, blev Sigurd ensam kung

i Norge. Sigurd Jorsalafar är ur många avseenden att betrakta som en typisk härförarkonung för sin tid. Likt sina danska samtida kollegor, furstarna Knud Lavard och Harald Kesje, bedrev han flera utländska härtåg för att stärka sin position på hemmaplan.

Sigurd Jorsalafar har gått till historien på grund av två stora företag: Han var den förste europeiske kung som begav sig till Jerusalem, och han genomförde ett s.k. "korståg", vilket har kallats för "Kalmareledning". Precis som Knud Lavard och Harald Kesje, lät han en stad utgöra ett högkvarter för sina militära expeditioner. I Danmark brukade Knud Lavard Slesvig som en operativ bas för sina härtåg mot vunderna, och sannolikt utnyttjade Harald Kesje Roskilde för liknande syften (L. Hermanson, 2000, s. 115 ff. 6 s. 127 ff.).

Sigurd tillhörde en specifik typ av nordiska furstar, som bedrev en aggressiv utrikespolitik med kristna förtecken. Ända sedan Sven Estridsens dagar, hade dessa skandinaviska krigarkungar strävat efter att inneha rollen som den katolska kyrkans banérförare i norra Europa.³ Sigurd Jorsalafar hade till följd av sina utlandsresor goda kontakter med olika framstående europeiska företrädare för den katolska kyrkan. Ett brev skrivet av abboten Peter Venerabilis av Cluny, visar att den norske kungen hade nära band till den gregorianska reformrörelsen. Abboten omtalar Sigurd som en närstående vän till clunyenserna: "nostre societatis amico". Han skriver vidare att Sigurd skall ha befriat

META NR 1 2002

”kristna folk från de kristnas fiender i söder och i öster” (RN/1:65.). Sigurd Jorsalafar kan därför ur många avseenden betraktas som en europeiseringsagent, då han kunde brukas som ett instrument för den katolska kyrkan att utöka sitt inflytande i Nord-europa och de baltiska områdena.

Kungah llasideologiskabetydelse

Sigurds roll som den katolska kristenhetens försvarare utmärks, utöver Jerusalemsresan, av att han med kristen symbolik strävade efter att manifestera sin makt i staden Kungahälla. Här lät han uppföra en kyrka där han placerade de mest kraftfulla kultiska prestigeobjekt som det norska kungadömet ägde, d.v.s. en flisa av det heliga korset och ett relikskrin, vilket han skall ha fått i gåva av den danske kungasonen Erik Emune. Korsreliken måste ha varit ett kultiskt objekt av stor betydelse. Snorri berättar att kung Balduin av Jerusalem skänkte den till Sigurd på villkoret att han skulle verka för att sprida kristendomen, och med all sin makt sträva efter att grunda ett ärkebiskopssäte i Norge (*Hkr.* III, kap. 11, s. 250).⁴ Korsreliken har sannolikt räknats till det absoluta toppskiktet bland de skandinaviska relikerna. Flisan från Kristi kors hade varit i direkt köttslig kontakt ”med Gud själv”, som Snorri uttrycker det, vilket gav objektet en särställning i förhållande till ”vanliga” helgonreliker. Detta betydde troligen att den heliga flisan t.o.m. värderades högre än St. Olavs reliker i Trondheim. Sigurd

Jorsalafar lovade kung Balduin att föra korsreliken till Trondheim, men han infriade dock aldrig sitt löfte. I stället valde han att förvara den i Kungahälla. Anledningarna till detta förfarande kan ha varit flera.

En relik av denna betydelse måste ha förärat staden en specifik symbolisk identitet. Reliker ansågs under medeltiden ha en beskyddande funktion. Ofta fungerade de som ett substitut för en offentlig auktoritet, och närvaron av reliker ansågs kunna bringa välstånd (P. Geary, 1994, s. 205 ff & s. 163-176). Ett kultiskt objekt av korsrelikens dignitet betraktades som lyckobringande (*felicitas*) inom flera områden i livet, t.o.m. i strid. Detta kan illustreras med Snorris uppgift att Sigurd Jorsalafars son, Magnus den Blinde, lät bära korsreliken framför sina trupper i slaget vid Färlev år 1134 (*Hkr.* III, kap. 3, s. 281). En orsak till varför Sigurd lät förvara reliken i Kungahälla kan ha varit att han ville skapa en helig stad med en liknande sakral status som Trondheim, eller danska städer som Ringsted och Odense. I detta sammanhang kan Kungahälla således ha representerat en ny katolsk, kristen härskarideologi.

På vilket sätt var då Sigurd och Kungahälla involverat i maktpolitiken i Östersjön? För att kunna klargöra denna fråga måste vi för det första närmare undersöka vilket syftet kan ha varit med Sigurds berömda härtåg kallat ”Kalmareledning”, och för det andra analysera periodens politiska allianssystem.

LARS HERMANSSON

Sigurd Jorsalafar - Kungah Ila och Baltikum

Norsk-isländska källor förtäljer att syftet med Sigurds fälttåg var att kristna de "hedniska smålänningarna" (*Ágrip*, kap. 56, s. 99, Hkr. III, kap. 24, s. 263). Abboten av Cluny, Peter Venerabilis, omtalar också härståget som ett "korståg". Från början var det tänkt som en gemensam aktion tillsammans med danerna under ledning deras kung Niels Svendsen. Danskarna anslöt sig dock aldrig till härståget, vilket ledde till att Sigurd som hämnd härjade i områden tillhörande Danmark. Källornas uppgifter om Sigurds "korståg" är emellertid märkliga då vi vet att Småland vid denna tid sedan länge hade varit kristet. Tidigare forskning har tolkat expeditionen som ett norskt försök att ge sig in i den svenska maktpolitiken i samband med de osäkra maktförhållanden som rådde i landet efter Inge d.y. Halstenssons död någon gång i början av 1120-talet.⁵

I sin kommande bok, *The Discovery of the Baltic*, har dock historikern Nils Blomkvist tolkat det norska härståget utifrån ett vidare storpolitiskt perspektiv. Han hävdar att kampanjen i första hand var riktad mot ett växande vendiskt handelsherravälde i Östersjön, där Kalmarsund allt mer hade kommit att kontrolleras av vendarerna. De medeltida nordeuropeiska källorna ger genomgående en negativ bild av vendarerna som bestående av en samling hedniska, primitiva plundrarfolk. Denna bild är t.ex. påfallande i Snorri Sturlusons *Heimskringla*, i Saxo

Grammaticus *Gesta Danorum* och i Helmold av Bosaus *Chronica Slavorum*. Nutida historiker har delvis byggt vidare på detta återgivande då man talar om en s.k. "vendisk vikingatid". Blomkvist omtolkar dock denna bild då han i första hand vill se vendarerna som köpmän, vilka under 1100-talets första årtionden hade byggt upp ett omfattande handelsnätverk i Östersjön. Han ser denna handelsorganisation som en föregångare till den tyska Hansan, d.v.s. ett slags "protohansa" (N. Blomkvist 2002, opubl. manus). Enligt Blomkvists tolkning var det främsta syftet med "Kalmareledning" inte att omvända smålänningarna. I stället var målet att förhindra att det uppstod ett vendiskt herravälde i Kalmarsund och omkringliggande områden.

Sigurdsexpeditionen skulle utifrån detta synsätt ha varit en konsekvens av en maktkamp gällande kontrollen över Östersjöns strategiska handelsleder. Två konkurrerande nätverk bestående av å ena sidan - Slesvigs skyddsherre, Knud Lavard, allierad genom giftermål med det ryska novgorodiska/kieviska furstehuset, konkurrerade om handeln i Östersjön med ett vendiskt-polskt nätverk, bestående av vendiska makthavare och den polske fursten Boleslaw III. Sigurd Jorsalafar skulle enligt Blomkvist främst ha varit allierad med Knud Lavard, då den norske kungen genom sitt giftermål med den ryske fursten Mstislav Vladimirovichs dotter Malmfrid, måste ha varit en del av det dansk-ryska nätverket.⁶ Sigurd och Knud var följaktligen svågrar och kanske även vapenbröder.

META NR 1 2002

Utifrån denna tolkning skulle vi således kunna belägga att Kungahälla under Sigurd Jorsalafars regering var involverat i Östersjöpolitiken, och vi kan därmed spåra en relation mellan norska kungar och vendiska furstar. Kungahälla skulle mot bakgrund av dessa förhållanden främst kunna ha haft en militär och kanske även religiös, symbolisk roll. Uppförandet av kyrkan och förvarandet av relikerna kan ha varit en symbolisk handling av kommunikativ art, där den norske kungen ville manifestera sin tillhörighet till det katolska religiösa systemet och dess politiska ambitioner. Författaren till den norska källan *Ágrip*, skriver i slutet av 1190-talet, att Sigurd lät bygga en kyrka vid: "landets yttersta ända och satte det heliga korset där, nästan i hedningarnas våld för att det skulle vara till värn för landet." (*Ágrip*, kap. 54, s. 92). Den religiösa makt-symboliken i texten framgår med all påtaglighet.

Var Kungahälla ett militärt centrum?

Kungahälla visar under Sigurd Jorsalafars regering drag av ett typiskt korsfararnäste i ett s.k. "frontier society". Vi skulle här kunna dra en parallell till förhållandena i det samtida Spanien. James F. Powers har behandlat medeltida kristna städer, vilka låg på gränsen till de muslimska områdena i Spanien. Han hävdar att städerna i detta gränssamhälle fungerade som militära baser för den spanska korstågsrörelsen - *reconquistan*.

Powers betecknar dessa städer som "societies organised for war" (J.F. Powers, 1988, s. 93 ff.). Kanske skulle Kungahälla under dess tidiga fas kunna tolkas som ett militärt centrum, vilket bar vissa likheter med den spanska kristna städerna?

Likt den danska gränsstaden Slesvig, hade Kungahälla en religiös, men kanske först och främst en militär roll (en viktig skillnad är emellertid att Slesvig hade en stor ekonomisk betydelse). Kungahällas militära funktioner bör först och främst förknippas med *offensiv* krigföring, då det arkeologiska materialet inte uppvisar några starka försvarsbefästningar härrörande från stadens tidigaste fas.⁷ Kanske utgjorde Kungahälla en samlingsplats där olika härförare med sina följen samlades för att delta i Sigurd Jorsalafars krigsföretag. Om så var fallet, framstår en vendisk attack mot ett sådant offensivt militärt centrum som ett strategiskt val då staden kunde utgöra ett hot mot vendiska intressen.⁸

Vid tiden för anfallet på Kungahälla hade dock Sigurd Jorsalafar varit död i fem år. En stads militära roll var beroende av den politik som fördes av dess skyddsherre. I augusti år 1135 hade Sigurds påstådde bror, Harald Gille, efter intensiva strider med sin motståndare, Magnus den Blinde, lyckats tillskansa sig kronan i Norge. Harald Gille har inte blivit ihågkommen som någon berömd krigarkonung, vilken anförde storartade utländska härtåg. Minnet av hans broder Sigurd Jorsalafars aggressiva utri-

kespolitik var dock troligen fortfarande starkt hos vendarerna. Sigurds politik är emellertid blott att se som en delförklaring och en bakgrund till plundringen av Kungahälla. Vi bör därför vända blickarna mot vendarerna och se vad källorna har att berätta om den pommerske fursten Ratibor.

VemvarfurstRatibor?

Tyvärr finns det inte mycket information att tillgå då det gäller furst Ratibor. Han tycks dock ha varit en pommersk furste av stor betydelse, som under ca 1130- till 1150-talet regerade i det östvendiska området. Ratibor var bror till furst Vartislav, vilken av Saxo Grammaticus omtalas som en av den danske kungasonen Knud Lavards allierade (Saxo: 13.5.3.). Det finns indikationer som visar att Ratibor inte alls behöver ha varit hedning. Hans bror Vartislav var t.ex. kristen. Han uppges av Helmold ha tagit missionären Otto av Bamberg under sitt beskydd, och han skall ha arbetat för spridandet av kristendomen i Pommern. Vartislavs söner Bugislav och Kazimar, som på 1150-talet under sin farbror Ratibors överinseende regerade över Pomeranerna och Liutizierna, skall enligt Helmold till sin faders minne ha grundat ett munkkloster i Stolpe (Helmold, kap. 4, s. 257 f.). Vartislav har även blivit ihågkommen som biskopsdömet Uznams grundläggare.

Snorri betonar vid upprepade tillfällen att Ratibor var en hedning, men hans berättelse tyder än dock på att

den vendiske härföraren måste ha varit medveten om de kristna relikernas betydelse. Ratibor visar de heliga relikerna sin respekt genom sitt handlande i samband med nedbrännandet av kyrkan i Kungahälla. Snorri hävdar att han beordrade att relikerna skulle bäras ut ur kyrkan innan den brändes ner (*Hkr.* III, kap. 11, s. 294). Ratibor tillät stadens invånare att behålla den heliga korsreliken, men förde med sig kyrkans relikskrin till Pommern. Att stjäla relikerna kan på intet sätt betraktas som ett typiskt hedniskt beteende. Under medeltiden var stölder eller plundring av heliga relikssamlingar ett relativt vanligt fenomen bland de kristna (P. Geary 1994, s. 210 ff.). Man bör dock i sammanhanget beakta Snorris tendens och syfte med episoden. Ratibor visar t.ex. drag av ”den ädelt handlande hedningen”, vilket är ett återkommande tema i Snorris författande (L. Lönnroth 2001, s. 28). Skildringen tjänar även mirakelberättelsens syfte genom att visa korsrelikens heliga kraft.⁹

Ratibor hade sannolikt nära band med den polska furstefamiljen. Han uppges ha varit gift med en kvinna vid namn Pribizlava, som skall ha varit en dotter till Boleslaw III av Polen (E. Christiansen 1980-1981, s.798, n. 310). Arnold av Lübeck hävdar att Bernard, greven av Ratzeburg, var gift med en dotter till furst Ratibor (Arnold av Lübeck, kap. 7, s. 196). Dessa förbindelser indikerar att Ratibor sannolikt var en kristen furste med mäktiga allierade. Han måste därför tolkas som en framstående aktör på den nordeuropeiska politiska

META NR 1 2002

arenan. Ratibor var en del av ett nätverk, vilket även inkluderade nordiska furstar, då hans hustru Pribizlava kan ha varit en syster till Rikizia, gift med den danske prinsen Magnus Nielsen och senare (ca 1138) med den svenske kungen Sverker d.ä. (se Bild 2).

Varf ranf IIRatiborKungahälla?

Frågan kvarstår dock; varför anföll Ratibor Kungahälla år 1135? Här är det omöjligt att ge något entydigt svar, varför man får hänge sig till spekulationer. Låt oss först närmare analysera den rådande situationen gällande de politiska allianssystemen kring år 1135. Flera nordiska-slaviska allianssystem hade raserats under perioden 1130-1135. Pakten mellan Slesvigs skyddsherre Knud Lavard, furst Vartislav av Pommern och det Monomakidiska furstehuset hade gått om intet i och med Knud Lavards död år 1131. Den norska kungafamiljens band med det ryska furstehuset bestod i Sigurd Jorsalafars äktenskap med Malmfrid, dotter till Mstislav Vladimirovich och syster till Vsevolod av Novgorod. Detta band bröts i och med Sigurds död år 1130. Två år senare dog Mstislav Vladimirovich, vilket blev inledningen till en försvagning av det novgorodiska/kieviska furstendömet (senare, år 1136, blev Vsevolod avsatt från tronen i Novgorod). Handelsnätverket Slesvig-Gotland-Novgorod saknade därmed mäktiga beskyddare. Knud Lavards bror, den danske kungen Erik Emune

försökte emellertid senare återupp-
rätta detta nätverk genom sitt giftermål med Sigurds änka, Malmfrid.¹⁰

Även den dansk-polska paken mellan Boleslaw III och kung Niels som hade bekräftats genom att Niels son Magnus gifte sig med Boleslaws dotter Rikizia, hade raserats efter slaget vid Fotevik år 1134. Magnus stupade i slaget och hans far slogs ihjäl i Slesvig några veckor senare. Erik Emunes ställning var efter tron-tillträdet fortfarande hotad då han var involverad i en fejd med sin halvbror Harald Kesje. I Norge var Harald Gilles position ännu osäker då han nyligen hade besegrat sin konkurrent till kungatronen, Magnus den Blinde.

Före attacken mot Kungahälla hade Erik Emune slutit en vänskapsallians med den norske usurpatorn Harald Gille. Efter att Harald hade besegrats i slaget vid Färlev (i Bohuslän), år 1134, flydde han till den danske kungen. Isländska källor berättar att de två furstarna var *eiðbræðr* (edsbröder), och Saxo Grammaticus omtalar Harald som Eriks *amicus* (vän) (Frk: kap. 94, s. 322, Saxo: 14.1.6.). Erik gav Harald militärt stöd och uppger ha skänkt honom Halland som "län". I utbyte mot detta bistånd deltog Harald aktivt med sina flottor i den danske kungens kamp mot venderna. Den isländske skalden Einarr Skúlason berättar att Harald Gille utkämpade två sjöslag i Danmark mot de "trolösa" männen (d.v.s. venderna). Ett vid Ven och ett annat vid Læsö (Hkr. III, kap. 12, s. 296). Denna vänskapspakt var därför en viktig orsak till varför Norge och Kungahälla

drogs in i maktpolitiken i Östersjön. Flera av de vendiska furstarna var fiender till de danska kungarna och självklart så även till deras bundsförvanter. Haralds vänskap med Erik hade således ett högt pris då han samtidigt hade erhållit mäktiga fiender s.a.s. ”på köpet”.

När Harald Gille återvände till Norge fick han ett massivt stöd i Kungahälla. Snorri hävdar att hans män kallades ”Elfargrímun”, vilket betyder män från trakten kring Göta älv (*Hkr.* III, kap. 5, s. 285). Följaktligen kan vi konstatera ett relativt starkt band mellan Harald och Kungahälla.¹¹ Erik Emune kan tidigare haft nära relationer med Sigurd Jorsalafar, då Snorri berättar att Erik skulle ha skänkt ett relikskrin till Sigurd, vilket han lät förvara i Kungahällas kyrka. Sannolikt var detta en gåva som skänktes för att bekräfta en vänskapspakt mellan de två furstarna. Denna form av gåvogivande var under medeltiden ett vanligt inslag då det gällde upprättandet av vänskapsförbund (J.V. Sigurdsson 1999, s. 78 ff.).

Vid tiden för det vendiska anfallet rådde det således en mycket instabil politisk situation i de nordiska länderna. Det hade därmed uppstått ett gynnsamt läge för Ratibor att genom en massiv aktion slå till mot de nordiska makthavarnas inflytande i Östersjön. Härtåget var dock inte bara riktat mot Kungahälla, utan kanske i första hand mot Danmark. Snorri berättar att Ratibor under seglatsen mot Bohuslän företog ett flertal attacker utmed med den skånska kusten

som tillhörde det danska kungariket. Författaren uppger vidare att Erik Emune och ärkebiskop Asser skall ha sänt bud till den norske kungen för att varna honom att en stor vendisk flotta seglade i nordiska vatten (*Hkr.* III, kap. 10, s. 289). Denna uppgift visar att attacken mot Kungahälla kan ha varit väntad.

Uppgiften att venderna medförde hästar på skeppen vittnar om att det inte var ett vanligt plundringsföretag. Pomeranerna var sedan långt tillbaka tränade i att strida till häst (W. Brüske, 1983, s. 100 ff.). Sannolikt var Ratibor väl medveten om att den danske kungen förfogade över ett effektivt kavalleri efter Eriks stora seger i slaget vid Fotevik. En hypotetisk förklaring till varför venderna medförde hästar, är att Ratibor i själva verket planerade att anfälla den danska kyrkans centrum, d.v.s. ärkebiskopssätet i Lund. Ett sådant företag krävde onekligen en landbaserad ryttarhär. Det finns även förhållanden som pekar i riktning mot att den pommerske fursten genomförde en gemensam aktion tillsammans med venderna från Rügen. Det faktum att Erik Emune företog sin berömda skövling av Arkona, inte långt efter attacken mot Kungahälla, skulle kunna tyda på att detta var en hämndaktion som en vedergällning för Ratibors härjningar (E. Christiansen, 1980-1981, s. 712, 8).¹²

Ratibor och Boleslaw III

Den vendiska armadans storlek vittnar dock om att flera aktörer än Rati-

bor kan ha varit initiativtagare till expeditionen. Den slaviska härens omfång och moderna truppslag kan tyda på att Ratibor agerade under den polske fursten Boleslaw III:s överinseende. Boleslaw hade tillhört ett allianssystem som konkurrerade med Knud Lavard, Sigurd Jorsalfar och det Monomakidiska furstehuset. I början av 1120-talet hade Boleslaw startat ett omfattande erövringståg mot sina grannar i väster; Pomeranerna och Liutizierna (W. Brüske, 1988, s. 94 ff). Han erövrade Stettin och härjade svårt Liutiziernas områden. Boleslaws expansionspolitik fortsatte med oförminskad kraft under de kommande åren, och han blev en mäktig krigsherre med många underordnade vasaller, som t.ex. den pommerske fursten Ratibor. Boleslaw förde krig mot det novgorodiska/kieviska furstendömet i öster, och snart ville den polske feodalherren utöka sitt inflytande även i Östersjön. Han saknade dock en flotta. Det gjorde emellertid inte hans vasall och svärson Ratibor. Det förefaller därför inte osannolikt att de båda furstarna genomförde en förenad aktion då man troligen hade gemensamma politiska-ekonomiska intressen i Baltikum.

Utöver Boleslaws segerrika armé och hans vittomfattande nätverk av bundsförvanter, var kyrkan hans viktigaste maktinstrument. Därför bör man i sammanhanget även väga in det polska ärkestiftet Gniezno ambitioner att etablera sig i Pommern och på Rügen. Flera intressenter konkurrerade dock om missionen i dessa områden. Den danska kyrkan under

ledning av ärkebiskop Asser, hade sen långt tillbaka med viss framgång strävat efter att etablera ett danskt biskopsdöme på Rügen. Det fanns även en tredje part som ville göra denna strategiskt belägna ö till sitt missionsområde. Under 1120-talet hade missionären Otto av Bamberg försökt att etablera ett pommerskt biskopsdöme, underlydande den tyske kejsaren Lothar. Ottos aktiviteter beskyddades av den pommerske krigarfursten Vartislav, som hade revolterat mot sin överherre Boleslaw. År 1128 sände Otto av Bamberg en delegation till Danmark i syfte att inmuta det ”hedniska” Rügen som ett pommerskt (tyskt) missionsområde (L. Hermanson, 2000, s. 58). Ärkebiskop Asser gav emellertid aldrig sitt medgivande till delegationens missionsplaner. Samma år upprättade dock Boleslaw en allians med den danske kungen Niels Svendsen och hans son Magnus Nielsen, som bekräftades genom att Magnus gifte sig med Boleslaws dotter Rikizia. Pakten hade troligen som främsta syfte att reducera den upproriske fursten Vartislavs utökade makt i Pommern, samt att skapa en motvikt till hans alliansbroder Knud Lavard, vilken hade etablerat sig som en Östersjöfurste av betydande dignitet (L. Hermanson, 2000, 126 ff.). Alliansen resulterade i ett omfattande anfall mot Vartislavs maktbaser i Usedom och Wolin.

Denna politik slutade emellertid i ett stort misslyckande. I slaget vid Fotevik, år 1134, massakrerades den danske kungen Niels och hans son

Magnus armé av ett överraskande kavallerianfall anført av Erik Emune. Magnus dödades i striden och hans far dräptes i Slesvig några veckor senare. Detta betydde att Boleslaw hade förlorat sina mest betydande bundsförvanter i norr. Det förefaller troligt att Ratibors härtåg mot Danmark och Norge skulle kunna tolkas som en hämndaktion, initierad av furst Boleslaw, med syftet att bestraffa de fiender som hade dödat hans svärson Magnus Nielsen.¹³

Det förhållande att den stora vendiska armadan gjorde sig besväret att segla hela vägen från Pommern (och eventuellt Rügen) till Bohuslän för att anfälla Kungahälla, förefaller trots allt något märkligt. Kanske kan valet av attackmål förklaras utifrån Kungahällas symboliska betydelse som det norska kungadömet's södra utpost och dess funktion som ett heligt, religiöst centrum. Under Sigurd Jorsalafars regering hade staden sannolikt spelat en betydande roll för den norska kungamaktens expeditioner och intressen i Östersjön. Anfallet skulle därför kunna tolkas som en maktdemonstration för att visa slaviskt överherravälde i Baltikum. Kanske ville furst Ratibor och eventuellt även Boleslaw III, kraftfullt demonstrera att Erik Emune och hans allierade norske bundsförvant, Harald Gille, skulle hålla sig utanför den baltiska maktpolitiken.

Slutsummering: Kungahällans platsen, politiken och aktörerna

Syftet med denna artikel har varit att analysera relationerna mellan de

norska kungarna och de slaviska furstarna under perioden 1123-1135. Den vendiska attacken mot Kungahälla år 1135, har fungerat som en utgångspunkt för att förklara de politiska konflikterna under den aktuella perioden. Anfallet har tolkats som en konsekvens av de norska kungarnas deltagande i de Nord- och Östeuropeiska allianssystemen. En förutsättning för en framträdande position inom maktspelet på Östersjön var allianser, baserade på olika personliga band mellan Nord- och Östeuropeiska furstar. Dessa pakter bekräftades genom giftermål och vänskap. Tack vare dessa förbindelser, kunde de politiska aktörerna erhålla ömsesidigt militärt stöd. Som exempel kan nämnas Erik Emunes militära stöd till usurpatorn Harald Gille, vilket bidrog till att han lyckades besegra sin motståndare Magnus den Blinde och göra sig till kung av Norge. Ett annat exempel är paktens mellan den polske fursten Boleslaw III och den danske kungen Niels Svendsen och hans son Magnus, som resulterade i en förenad sjöburen attack mot den pommerske fursten Vartislaws maktcentra i Usedom och Wolin.

Stora militära expeditioner krävde således omfattande nätverk av inflytelserika allierade. Ratibors välplanerade flottföretag indikerar att mäktiga bundsförvanter stödde honom. Här har hypotesen framlagts att en av hans allierade kan ha varit den polske fursten Boleslaw III. Boleslaw och Ratibor var troligen personligt knutna till varandra genom giftermål och vasallskap, och sannolikt hade

man en ekonomisk, politisk intresse-gemenskap då det gällde Östersjö-politiken.

De militära företag som här analyserats kan i flera fall förknippas med hämndaktioner, vilka synes ha varit en del av det politiska spelet. Här kan vi således utifrån ett rikspolitiskt perspektiv studera handlingsmönster som visar likheter med den klassiska medeltida fejden. I dessa konflikter har sannolikt begrepp som ära och vanära haft ett avgörande inflytande på de politiska aktörernas beslut. Intressekonflikterna var nära förbundna med individer eller grupper av individer. I detta sammanhang förknippades specifika orter med särskilda makthavare. Kungahälla skulle därför kunna tolkas som ett sociopolitiskt centrum knutet inte enbart till kungar som t.ex. Sigurd Jorsalafar och Harald Gille, utan även till deras allierade. Dessa nätverk innebär att ett anfall mot Kungahälla inte bara var en attack mot den norske kungen, utan också ett slag mot hela det allianssystem som Harald var en del av. Furst Ratibors val av Kungahälla som attackmål kan ha haft flera anledningar, utöver den ekonomiska profiten från plundring. Ett anfall av detta slag kunde tjäna syftet att försvaga fiendliga allianssystem, varför expeditionen skulle kunna tolkas som en maktdemonstration och ett varnande exempel på vilket straff som kunde drabba den makthavare som valde att stödja Ratibors fiender.

Denna typ av vendiska krigsherrar var på intet sätt i första hand syssel-

satta med ett planlöst härjande utmed de Nord- och Östeuropeiska kusterna. Den tidigare uppfattningen av venderna som mer eller mindre primitiva hedniska pirater, vilka representerade en arkaisk ”viking-mentalitet” kan ifrågasättas på flera punkter. Slaviska furstar som Ratibor, hans bror Vartislaw och andra vendiska makthavare som t.ex. obotriferfursten Henrik Gudskalksen, var väl inkorporerade i de Nordeuropeiska allianssystemen. Flertalet av de vendiska furstarna var sannolikt kristna, och de var följaktligen en del av samma politiska kultur som de skandinaviska, saxiska, och de polska furstarna.¹⁴ Förutsättningarna för de politiska aktörernas beslut och handlingar var således desamma, och som en följd av dessa förhållanden följde man samma spelregler.

Venderna var ofta överlägsna skandinaverna ur militärtekniskt och krigstaktiskt avseende. Erik Emune imiterade t.ex. furst Ratibors taktik då han planerade härtåget mot Arkona. Likt Ratibor medförde han hästar på de danska skeppen (enligt Saxo, fyra hästar på varje fartyg). Först efter erövringen av Rügen, år 1168, lyckades den danska kungamakten skapa ett effektivt försvar mot vendernas flottor. Venderna kan således inte betraktas som en grupp primitiva stammar tillhörande den civiliserade världens periferi. I själva verket spelade de en central roll inom det politiska spelet på Östersjön och dess kringliggande områden.¹⁵

En viktig skillnad är emellertid att de vendiska folken och dess herrar aldrig kom att få en offentligt erkänd ställning

LARS HERMANSSON

inom det katolska politiska systemet. Merparten av de skriftliga källorna var författade av personer som var en del av detta system. I dessa källor betonas slavernas olikhet med allt större kraft i takt med den katolska kyrkans växande behov av en gemensam identitet. Flerparten av dessa författare skrev sina verk efter det stora korståget mot venderna år 1147. De slaviska folken kom då att framstå som den katolska kyrkans huvudfiende i Nord-, och Östeuropa, vilket har färgat de västeuropeiska författarnas bild av venderna. 16 Bernhard av Clairvaux var t.ex. hjärnan bakom påvebullen "Divinae dispensatione", i vilken det fastslås att krigare som begav sig på korståg mot venderna erhöll samma rättigheter och privilegier som de korsriddare vilka for till Jerusalem (A.L. Bystedt, 2000, s. 17).

I denna artikel har även genomförts ett försök att analysera den medeltida stadens funktioner från ett annat perspektiv än det strikt ekonomiska. Genom att placera Kungahälla i en vidare sociopolitisk, och ideologisk kontext, blir det möjligt att visa att en tidigmedeltida stad kunde representera olika former av makt. Kungahälla var ett sociopolitiskt centrum - en militär mobiliseringsplats - och troligen hade staden även en specifik ideologisk betydelse som representerande en ny typ av katolsk kristen härskarideologi, vilken i första hand är att förknippa med korsfararkungen Sigurd Jorsalafar. 17 Kungahälla associerades med en kunglig karisma och en helig status tack vare dess extraordinära relikier.

Sigurd Jorsalafar är sannolikt inte att betrakta som vilken skandinavisk kung som helst. Under 1100-talets första år-

tionden var han den mest ryktbare nordiske kungen i Europa. Sigurds resa till Jerusalem och hans krigiska engagemang för kristendomen hade gjort honom till en kunglig hjälte och ett föredöme bland det katolska systemets ledande representanter. Under hans regering kom således den till synes obetydliga staden Kungahälla att få en plats på den katolska kyrkans karta. Med största sannolikhet försökte Harald Gille upprätthålla denna heliga karisma som varit förknippad med hans bror och staden Kungahälla (ett förhållande som förstås även måste ha gällt Sigurd Jorsalafars son, Magnus den Blinde).

Kanske kan dessa faktorer förklara diskrepansen mellan skriftliga vittnesbörd och arkeologiska kvarlevor. Invånarna i Kungahälla var troligen under stadens tidigaste fas, först och främst att betrakta som mobila aristokratiska krigare framför handelsmän. Detta förhållande skulle kunna förklara de fåtaliga fynden av hantverk, handel och bebyggelse.

Avslutningsvis skulle man kunna konstatera att Kungahälla, trots det faktum att det var en liten stad med ytterst begränsad ekonomisk betydelse, kan ha spelat en viktig roll på ett annat plan som en följd av dess sociopolitiska, militära, och ideologiska funktioner. Så kanske vi trots allt kan finna ett uns av sanning i Snorris framhävande av Kungahällas storhet under åren 1123 till 1135.

LarsHermanson, fil.doktor, Historiskainstitutionen vid G teborgs universitet

Noter

¹ EnavSnorrishuvudk Ilorvardenorskakr nikan grip,f rfattadca1190.

² Utgr vningarharvisatetasklager,vilketkandateras(¹⁴)tillsent1000-tal.N rmastyngre bebyggelse mningar rdatede(dendrokronologiskt)till1138-1139d.v.streellerfyra refterdetav Snorribeskrivnaanfallet.H.Anderssonm.fl.2001,underutgivn.

³ SvenEstridsenhadeenpersonlig rbindelsetillp venihansegenskapavattillh rap venssk. St.Petri vasaller .Dessafurstarrekryteradesoftafr nsemi-periferaomr den,somt.ex.Norden,Polenoch Sicilien.K.VilladsJensen,1999,s.20.

⁴ H rbyggerSnorriistorutstr ckningsininformationp dennorskak llan grip.Se grip,kap.54,s.

ø2

⁵ Sigurdvargenomsittgifterm lmedMalmfrid(dotterdottertilldensvenskekungenIngeStenkilson) knutentilldensvenskakungafamiljen.S var venNielsSvendsengenomsitt ktenskapmedIngesdotter Margareta.

⁶ OrdericusVitalisber ttarattSigurdgiftesigmedMalmfridp hemv genfr nJerusalem,d.v.s. r1111. OrdericusVitalis,bokX,kap.6,s.220.Tyv rrvetviinten rKnudLavardsgifterm lmedIngeborg f rr ttades,mensannoliktvardetf re1120,d parethadeendottersomgiftesig1133.

⁷ F rfattarentilldenisl ndskak llanMorkinskinnaskriverattkungSigurds kallhauppf rtenborg avsten ochtorvmedvallgravomkring .Mrk,kap.75,s.351.

⁸ M jlighetenattKungah llabedrividhandelmed stersj nb rdockintehelt verges.Snorriskrivert.ex. attvendernaunderanfallet1135,f rstskallhaattackeratnio Austrfararskip somtillh rdek pm nneni staden.Hkr.III,kap.10,s.290. venf rfattarentillSverresaga,ber ttarattstorm niBohusl nskallha f rfogat ver Austrfararskip ,vilketvisaratthandelmed stersj nkanhabedrividensidannalands nda, tmilestoneundersenaredelenav1100-talet.Ss.,kap.24,s.51.

⁹ LL nnothth vdarattmirakelber ttelsen i gripochiHkrkanhatj natsyftetattvisaattvendernasanfall varettdugdomligtstraff rattkorsrelikenintef rvaradesp r ttplats,d.v.s.iTrondheim,LL nnoth,2001, s.29ff.

¹⁰ MalmfridvarstymortilldennorskekungenMagnusdenBlinde.ErikEmuneuppr ttade r1133enallians medMagnusgenomatthangiftebortsinbrorsdotterKristinmeddennorskekungen.Saxober ttarattsyftet meddennagifterm lpolitikvaratf milit rtst dfr ngrannlandet.Saxo:13.8.7.ErikochoMagnusblev emellertidsenarefiender,menefterHaraldGillesd dbiladedekonfliktengenomett teruppr ttandeav derasformapakt.

¹¹ HaraldGillehadeocks ing ttienpersonlig rbindelsemedjarteneller kungen avV sterg tland,Karl Suneson,genomatthangiftebortsindotterBrigidameddeng tiskemagnaten.Hkr.III,kap.22,32.

¹² Knytlingasaga,f r l ggerh rt getmotR gentillca1136.Knytlingesaga,kap.101,s.135.

¹³ OmdentyskekejsarenLotharhaden gotattg rameddennakonflikt ros kert.Vivetdockatt Boleslaw,femdagarefterattackenmotKungah lla,iMerseburgerk ndekejsarLotharsomsin verherre ochd rmedblevhansvasall verPommernochR gen.OttovonFreising,Lib.VII,kapXVIII,s.336.Imaj samma rhadeErikEmunes ntendelegationtillLotharshoviMagdeburg,troligenmedsyftetattuppr tta n gonformavvasallf rh llande.E.Christiansen,1980-1981,s.713n.8.

¹⁴ Enomv rderingavdets.k. hedniskakultcentrat p R genharf retagitsavhistorikernHenrikJanson. H.Janson,1998,s.198,s.17ff,samtH.Janson,2002,artikelunderutgivning.

¹⁵ Samlingsbegreppet vender rsj lvalletettkompliceratbegrepp.Devendiskafolkentillh rdeolika

LARS HERMANSSON

furstend menochkand rf rintessesomenenhetliggrupp; sammas ttsomskandinavernatillh rde treolikakungariken.Vendernab rhellerinteenbartf rknippasmed stersj omr detd de ven ut vadeinflytandeilKattegatt/Skagerrack-regionen. stersj keramik,ortnamnm.m.vittnaromvendernas n rvaroinomdetdanskariketsgr nser.Set.ex.M.Roslund,2001,samtF.W.Housted,2000,s.39-44.

¹⁶ Detykskaannalisternabem ttet.ex.kejsarLotharsbeslutattmottagaBoleslawIIIimedenliturgisk receptioniMagdeburgmedstorindignation.Sannoliktans gmandetsomopassandeatten slavisk fr mling skulleagerasomdenkatolskakyrkansf rsvarare.K.J.Leyser,1989,s.94.Saxon mneraldrig defredligarelationernamellandanskarochvender.Ist lletv ljerhanattbetonafiendskapen,ochhan rv ldigangel genomttg raen tskillnadmellandebarriskavendernaochdeciviliserade danskarna.DendanskehistorikernKurtVilladsJensenh vdarattdettavarettutm rkandedragbland medeltidakristnaf rfattareis.k. Frontier-societies .K.VilladsJensen,2000,s.6-12.

¹⁷ D detg llerKungah llasymboliskabetydelse.Se,A.Christophersensintressantaartikel, ...oghan satderlengeogvaktalandet... MomentertilendiskusjonomKongehelleimiddelalderen ,iKungah lla -forskningkringstadens ldstahistoria,ed.HansAnderson,KristinaCarlsson&MariaVretemark,under utgivning,2001.Christophersenbehandlardockif rstahandKungah llafr nettskandinaviskt perspektiv.Hantolkarstadensomrepresenterandeen officiell profilochstatusidessegenskapsom utg randedetnorskakungad metssydligasteutpost.

Litteratur

¥AnderssonH&Carlsson,C.Kungah lla—aReportonWorkinProgress.IJennbert,K.,Larsson,L.Petr , R.&Wyszomirska-Webart,B.(reds)*RegionsandReflectionsinHonourofM rtaStr mberg*.Acta ArchaeologicaLundensia.SeriesirfNo20.Lund.1991.

¥Andersson,Hans(2001), *Kungah lla-forskningkringstadens ldstahistoria*,ed.HansAnderson,Kristina Carlsson&MariaVretemark.Underutgivn.

¥ArnoldavL beck,*ArnoldafLybeksSlavekr;nik*dansk vers ttn.P.Kierkegaard.Copenhagen,1885.

¥Blomkvist,Nils(2002), *ADiscoveryoftheBaltic.TheReceptionofaCatholicWorld-System-inthe Twelfth-Century.EuropeanNorth.LiteraryVisionsandSocio-economicrealities*usunderbearbetning.

¥Br ske,Wolfgang,*UntersuchungenzurGeschichtedesLutizenbundes.Deutsch-wendischeBeziehungendes 10.-12.Jahrhunderts*2:edMitteldeutscheForschungen,Bd3.K ln.1983.

¥Bysted,AneLise(2000), TeologienbagVenderkorstogene iVenderneogDanmarkEttv rfagligt seminar.MindreSkrifterudgivetafCenterforMiddelaldersstudier20.Odense,s.13-20.

¥Cristophersen,Axel,(2001) ...oghansatderlengeogvaktalandet... Momentertilendiskusjonom Kongehelleimiddelalderen.*Kungah lla-forskningkringstadens ldstahistoria*,ed.HansAnderson, KristinaCarlsson&MariaVretemark.Underutgivn.

¥Christiansen,Eric(1980-81):SaxoGrammaticus,*DanorumRegumHeroumqueHistoria*,Booksx-xvi (BritishArchaeologicalReports,InternationalSeries84,118i&ii).Oxford.

¥Frk.=Fagrskinna-N regskonungat;d.BjarniEinarsson(ÆslenskForm1911Reykjav k1985)

¥Geary,PatrickJ.*LivingwiththedeadintheMiddleAge*NewYork.1994.

¥HelmoldafBosau*Pr stenHelmoldsSlavekr;nik*dansk vers ttn.P. Kierkegaard.K;benhavn,1881.

¥Hermanson,Lars,*Sl kt,v nnerochmakt.Enstudieavelitenspolitiskakulturi1100-talet*Danmark. G teborg.2000.

META NR 1 2002

- ¥Hkr.=SnorriSturlusson*Heimskringla*-,~~Ed.~~BjarniA_albjarnarson(CeslenskForrætt 28.Reykjav k 1941-1951).
- ¥Husted,Friedrike.W, Stednavneafslaviskoprindelsep Lolland,FalsterogM; nVønderneog Danmark.Ettv rfragligtseminar(MindreSkrifterudgivetafCenterforMiddelalderstudier,nr.20).Odense, s.39-44.2000.
- ¥Janson, Henrik*TemplumNobilissimum.AdamavBremen,UppsalatempletochkonfliktlinjemaiEuropakring r1075*.G teborg.1998.
- ¥Janson, Henrik, OntheConceptsPaganiandChristianiinthEarlyMedievalBalticArea*ActaVisbyensia XII*,utgivn,2002.
- ¥Knytlingsesaga,dansk vers ttn.JensPeterfigidius.K;benhavn.1979.
- ¥Leyser,Karl.J,*Rule&ConflictinanEarlyMedievalSocietyOttonianSaxony*Worcester.1989.
- ¥Linnroth,Lars, VadvissteSnorreomKungahlla? ,*Nordiskam tenAntologikringTrekungam tet1101* red.LarsLinge.Kung lv,s.19-31.2001.
- ¥Mrk.=*Morkinskinni*engelsk vers ttingavT.M.Andersson&K.E.Gade,IslandicaLI.NewYork,2000
- ¥OrdericusVitalis:*TheEcclesiasticalHistoryofOrdericVitalis*,volIV,ed.M. Chibnall.London,1975.
- ¥OttovonFreising:*OttonisEpiscopiFrisingensisChronicaSiveHistoriaDeDuabusCivitatibus*,ed.II)ed.Adolfus Hofmeister(ScriptoreRerumGermanicarum,HannoveretLipsiae,1912.
- ¥Powers,James.F.*ASocietyOrganizedforWar:TheIberianMunicipalMilitiasintheCentralMiddleAges,1000-1284*. LosAngeles.1988.
- ¥RN/1= *RegestaNorvegica*.822-1263,utg.ErikGunnos.Oslo.1989.
- ¥Roslund,Mats,*G sterihuset.Kulturell verfringmellanslaverochskandinaver900till1300*. Lund.2001.
- ¥Rytter,Jens, Hvakarkeologienfortelleoss?BebyggelseKibnghellefrac1080til1300",i *Nordiskam ten.AntologikringTrekungam tet1101*red.LarsLinge.Kung lv,s.33-48.2001.
- ¥Saxo=*SaxonisGestaDanorum*1ed.J.Olrik&H.R der.Havni .1931.
- ¥Sigurðsson,JonViðar,*Norskhistorie800-1300.Fr h;vdingmakttilkonge-ogkyrkjemak*Oslo.1999.
- ¥Ss.=Sverre-Soga,Norsk vers ttn.DagGundersen&FinnH; dneb; i*Norgeskongesaga*æbd.3.Oslo. 1979.
- ¥VilladsJensen,Kurt. PaveligkorstogspolitkogSkandinavierRubicon:7:1-1999, *Tema:Middelalderen* Odense,s.19-26.1999.
- ¥VilladsJensen,Kurt, Saxosgr nser.Dehumaniseringenaftvenderne iVønderneog DanmarkEttv rfragligtseminar(MindreSkrifterudgivetafCenterforMiddelalderstudier,nr.20).Odense, s.6-12-2000
- ¥grip=grip. *Eilitinorskkongesoga*Norsk vers ttn.GustavIndreb; Oslo.1936.